

Oskar Kowalczyk

Metody waloryzacji dziedzictwa kulturowego w ruralistycznych układach osadniczych. Propozycja oceny wartości układów przestrzennych na podstawie dotychczasowych opracowań*

Streszczenie: Ochrona zabytkowych układów ruralistycznych często ma wymiar wyłącznie deklaracyjny. Od 2. poł. XX w. krajobraz polskiej wsi ulega przekształceniom, które mają niebagatelny wpływ na jej architekturę oraz na zachowanie wartości układów ruralistycznych. Problem stanowi również liczba wiejskich układów objętych ochroną prawną. Przykładów osadnictwa wiejskiego wpisanych do rejestrów zabytków jest ok. 80 (stanowią one 0,001% wszystkich pozycji wpisanych do rejestrów). Piętnastokrotnie więcej chronionych jest układów urbanistycznych (1066 – stan na 01.01.2018), które pod kątem ilościowym przewyższają liczbę miejscowości mających prawa miejskie (944 – stan na 01.01.2020), zatem na 1 miasto przypada 1,15 chronionego układu urbanistycznego, natomiast na 1 miejscowość wiejską (a tych w Polsce jest 52 363) przypada 0,0015 chronionego układu ruralistycznego. Ten stan rzeczy przyczynił się do przyjęcia celu artykułu stanowiącego propozycję metody waloryzacji historycznych układów ruralistycznych i ich dziedzictwa kulturowego. Miałaby ona za zadanie umożliwienie konserwatorom oraz planistom jednoznacznego określenia, które z układów ruralistycznych i zawartych w nich elementów dziedzictwa wymagają zachowania szczególnej ochrony lub odtworzenia. W ramach przeprowadzonych badań przyjęto metodę polegającą na analizie metodologii waloryzacji zabytków, krajobrazu, elementów dziedzictwa kulturowego, układów urbanistycznych i ruralistycznych, której celem było opracowanie kompilacyjnego sposobu waloryzacji. Przygotowany sposób wartościowania sprawdzono na trzech zróżnicowanych układach osadniczych:

Oskar Kowalczyk, Politechnika Łódzka, Interdyscyplinarna Szkoła Doktorska, ul. Żeromskiego 116, 90-543 Łódź, e-mail: oskar.kowalczyk@dokt.p.lodz.pl, ORCID: 0000-0002-5713-1410.

* Podstawą niniejszego artykułu jest praca magisterska autora, pt. „Metody waloryzacji dziedzictwa kulturowego w historycznych układach ruralistycznych. Diagnoza stanu istniejącego i możliwości poprawy”, wyróżniona w II edycji konkursu na najlepszą pracę magisterską z zakresu rozwoju obszarów wiejskich z dziedziny nauk społecznych, organizowanego przez IRWiR PAN i EFRWP.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Chochołowa, Cedrów Wielkich oraz Nowosolnej, które szczegółowo zinventaryzowano. W ramach podsumowania zawarto refleksje na temat konieczności wzmocnienia ochrony wiejskich układów osadniczych oraz propozycje uszczegółowienia opracowanej metody waloryzacji układów ruralistycznych.

Słowa kluczowe: ruralistyka, waloryzacja, osadnictwo, dziedzictwo, Cedry Wielkie, Chochołów, Nowosolna.

1. Wprowadzenie

Co najmniej od lat 50. XX w. obserwowany był w Polsce systematyczny wzrost liczby mieszkańców miast. Sytuacja ta trwała do końca XX w., kiedy to rozpoczął się powrót ludności na tereny wiejskie (GUS 2020; Kamiński 2008, s. 246–261). Jednocześnie ok. 93% powierzchni Polski stanowią obszary wiejskie (Niedźwiecka-Filipiak 2013). Znaczący napływ ludności na nie skutkuje przekształcaniem istniejących układów osadniczych. Nowa zabudowa powstaje na ogół bez nawiązań do już istniejącej na danym terenie. Zaledwie 31,7% obszaru Polski zostało dotychczas objętych planami miejscowymi (GUS 2018), zatem pozostały obszar państwa znajduje się poza wpływem przepisów szczegółowo regulujących sposób i formy zabudowy. Jednakże same miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego częstokroć sporządzane są w sposób umożliwiający dowolność kształtowania zabudowy.

Historyczne formy zabudowy i sposoby zagospodarowania terenu często nie są współcześnie kontynuowane przez mieszkańców wsi, co zazwyczaj wynika z nowoczesnych technik budowlanych oraz poprawiania standardu mieszkalnictwa, a także pojawiania się w przestrzeni wsi współczesnej zabudowy deweloperskiej powstającej w oderwaniu od otoczenia. Wiejskie historyczne układy osadnicze ulegają znacznym przekształceniom również z powodu braku dostatecznej ochrony, która w Polsce ma często charakter deklaracyjny. W wyniku braku poszanowania architektura oraz układy osadnicze ulegają jeśli nie degradacji, to co najmniej zatarciu (Kowicki 2013, s. 39; Kamiński 2008, s. 246–261).

2. Przegląd literatury – stan badań i analiza istniejących metod waloryzacji

Współcześnie nie ma wielu metod waloryzacji specyficznych dla wiejskich układów osadniczych. Dotychczasowe często odnoszą się do ograniczonego spektrum dziedzictwa wiejskiego, są powiązane z subiektywnymi wrażeniami badacza lub nie odwołują się do ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami ani do innych przepisów

prawa odnoszących się do szeroko pojętego ładu przestrzennego. Dlatego w celu opracowania uniwersalnej metody waloryzacji objęto analizą różnorodne sposoby oceny zarówno poszczególnych elementów składowych wsi, jak i krajobrazu, miast i dziedzictwa kulturowego. Wybrano je ze względu na różnorodne kryteria, takie jak:

- uwzględnienie polskiego prawodawstwa;
- szczegółowość, z jaką odnoszą się do ocenianego zasobu;
- różnorodne podejście do sposobów oceny;
- spojrzenie na kryteria oceny zagranicznych szkół ochrony zabytków (Wielka Brytania).

Uwzględnienie tematyki oceny zasobu wsi pod zróżnicowanym kątem umożliwiło zobiektywizowanie i uszczegółowienie opracowanej metody. Sporządzony sposób waloryzacji układów osadniczych jest efektem kompilacji materiału objętego analizą. Oparcie go na polskim prawodawstwie sprawia zaś, że ma on potencjał do powszechnego zastosowania na obszarze Polski.

Analizy JARK, ZWAK, WAK opracowane przez Janusza Bogdanowskiego² (1989) ukazują holistyczne podejście do waloryzacji krajobrazu – uwzględniają jego wartości przyrodnicze, kulturowe i widokowo-krajobrazowe. Zazwyczaj metody JARK (Jednostek Architektoniczno-Krajobrazowych), ZWAK (Zespołów Wnętrz Architektoniczno-Krajobrazowych) i WAK (Wnętrz Architektoniczno-Krajobrazowych) występują wspólnie. Ich celem jest delimitacja krajobrazu, która dotyczy rozpoznania fizjonomii danego obszaru i elementów kompozycji, oraz wskazanie kierunku, w jakim należy kształtować konkretną przestrzeń. Skutkiem JARK jest wynikające z ukształtowania oraz pokrycia terenu wyodrębnienie jednostek krajobrazowych w podziale opartym na różnicach pomiędzy poszczególnymi obszarami, które wynikają z ich historii, ukształtowania i pokrycia naturalnego oraz kulturowego terenu. JARK przyczynia się do wydzielenia zróżnicowanych jednostek oraz nadania im oceny, wartościując krajobraz i przyznając mu stopnie ochrony. ZWAK stanowi uszczegółowienie JARK. Dotyczy oceny wartości wnętrz ulicznych i placów, a analizie podlegają tu m.in. działki, ulice czy aleje. W metodzie tej wyodrębniane są wnętrza umowne, główne i podporządkowane. Każde z nich powinno podlegać rozpoznaniu ze względu na formę, strukturę, stylowość i ekspozycję. Na tym etapie wnętrza umowne podlegają waloryzacji oraz wskazuje się wytyczne obejmujące zasady ich kształtowania. Z kolei WAK doprecyzowuje metodę ZWAK. Dotyczy ona oceny krajobrazu z punktu widokowego, z perspektywy

² Janusz Bogdanowski (1929–2003), architekt, architekt krajobrazu oraz urbanista, ukończył Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, w 1978 r. mianowany na profesora. Dyrektor Instytutu Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej (1992–1995). Pełnił m.in. funkcję przewodniczącego Komisji Urbanistyki i Architektury PAN. Jego ważniejsze publikacje to *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu* (1976) i *Architektura krajobrazu* (1981).

człowieka. Umożliwia przypisanie wartości konkretnym elementom krajobrazu, takim jak ściany, sklepienia, podłogi oraz elementy wolnostojące. Wskazuje również kierunki kształtowania danego obszaru. Zaletą niniejszej metodologii jest jej poziom szczegółowości oraz podejście holistyczne, a problematyczny może wydawać się subiektywizm wynikający z osobistego postrzegania przestrzeni i jej malowniczości.

Metoda wyróżników wsi autorstwa Ireny Niedźwieckiej-Filipiak³ (2009) wyróżnia się holistycznym podejściem do oceny wartości układów osadniczych. Skupia się na zagospodarowaniu osad, parcelacji, formach zagród, ornamentyce zabudowy oraz kształtach dachów. Obejmuje zarówno analizę historycznych, jak i współczesnych obiektów. Autorka, tworząc swoją metodę, przygotowała szczegółowy opis analiz, które należy przeprowadzić, by ocenić dany aspekt układu. Ponadto metoda ta uwzględnia stan techniczny obiektów, niemniej jednak według art. 6 ustawy o ochronie zabytków powinny być one chronione „bez względu na stan zachowania”. Analizy służące wartościowaniu zabytków obejmują również szczegółową ocenę detali, kolorystyki, materiałów wykończeniowych, nawet jeśli elementy te nie mają cech historycznych.

Waloryzacja zabytkowego zasobu wsi to metoda Agnieszki Sałygi-Rzońcy⁴ i Marii Burian⁵ (2008) w klarowny sposób przedstawiająca wszystkie części składowe analizy. Uwzględnia ona dzieje danej osady, a także poszczególne elementy układu osadniczego – organizację zabudowy, tj. położenie zagród, usytuowanie względem drogi, wzajemne relacje poszczególnych budynków. Poza tym obejmuje tzw. obiekty charakterystyczne – elementy nieodłączne dla osad, umocowane w ich historii – czyli kościoły, dwory, pałace i obiekty administracji.

Metoda waloryzacji, której autorem jest Michał Witwicki⁶ (2007), została w miarę możliwości przygotowana w powiązaniu z obowiązującym prawem. Jest ona też stosowana w Polsce w odniesieniu do oceny zabytków, co świadczy o jej praktycznym wymiarze. Metoda ta uwzględnia wartość historyczną, artystyczną i naukową obiektu, co według ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami stanowi o jego zabytkowości. Wysoka ocena zabytku w powyższych aspektach może

³ Irena Niedźwiecka-Filipiak, architekt, architekt krajobrazu, profesor nadzwyczajna na Uniwersytecie Przyrodniczym we Wrocławiu. Prezes Stowarzyszenia Polskich Architektów Krajobrazu.

⁴ Agnieszka Sałyga-Rzońca, architekt krajobrazu Oddziału Terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Opolu.

⁵ Maria Burian, architekt, kierownik Oddziału Terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Opolu (2006–2015).

⁶ Michał Witwicki (1921–2007), architekt, urbanista, konserwator zabytków. Członek Międzyresortowej Komisji ds. Rewaloryzacji Miast i Zespołów Staromiejskich (1982–1993). Ekspert Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków.

wpływać na jego wpis do rejestru zabytków, dlatego metoda Witwickiego wydaje się wartościowa w kontekście opracowania kompilacyjnej metody waloryzacji.

Ocena wartości zabytkowej zespołów miejskich przygotowana przez Krzysztofa Pawłowskiego⁷ i Michała Witwickiego (1968) to metoda, która z racji podobieństwa niektórych elementów układów urbanistycznych i ruralistycznych może być wartościową inspiracją dla opracowania metody oceny układów wiejskich. Bierze ona pod uwagę wartościowanie układu zabudowy, siatki dróg, a także ważniejszych budowli. Autorzy tej metody zwracają szczególną uwagę na to, czy odnośny układ jest reprezentatywny w stosunku do danego okresu oraz stylu, czy też jest unikatowy.

Oksfordzka ocena charakteru krajobrazu⁸ (Rada Miejska Oksfordu 2009) jest metodą o charakterze subiektywnym, niemniej wiąże subiektywną ocenę ze szczegółowym, opisowym jej uzasadnieniem i oceną liczbową. Skutkuje to przejrzystością kryteriów, jakimi kierował się oceniający. Odnosi się ona do brytyjskich uwarunkowań prawnych, lecz ze względu na analogiczne cechy świadczące o zabytkowości obiektów, którymi kierowali się ustawodawcy w Polsce i Wielkiej Brytanii, należy uznać ją za możliwą do zastosowania w Polsce. Ciekawymi aspektami tej metody są: ocena wartości społecznej (czy dany obiekt jest ważny dla społeczności lokalnej), ocena poszczególnych obiektów przez pryzmat obcowania z nimi o różnych porach dnia i w zależności od warunków pogodowych, a także ich ocena organoleptyczna. Szczególną kategorią jest zwłaszcza ocena pod kątem społecznym, gdyż uwzględnia wartość danego obiektu dla społeczeństwa lokalnego. Wartościowe w niniejszej metodzie oceny krajobrazu są pytania pomocnicze pozwalające skuteczniej i dokładniej ocenić dany obiekt.

Istotnym elementem w procesach badawczych krajobrazu wsi jest model **biografia – struktura – wizerunek** wypracowany przez Elżbietę Raszej⁹ (2016, s. 47–60; 2013, s. 181–195), który stanowi cenne holistyczne podejście do analizy krajobrazu wiejskiego. Model ten wskazuje schemat postępowania pozwalający na

⁷ Krzysztof Pawłowski, polski architekt, urbanista, profesor zwyczajny nauk technicznych, generalny konserwator zabytków (1999), długoletni dyrektor Instytutu Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej.

⁸ Oksfordzka ocena charakteru krajobrazu (*The Oxford Character Assessment Toolkit*) została wypracowana przez Radę Miejską Oksfordu, trzy fundacje: Oxford Preservation Trust (założoną w 1927 r., której celem jest ochrona krajobrazu miejskiego), Oxford Civic Society (zajmującą się planowaniem przestrzennym oraz zabytkami), English Heritage Trust (opiekującą się ok. 400 obiektami zabytkowymi), a także stowarzyszenie Oxfordshire Architectural and Historical Society (założone w 1839 r., zajmujące się edukacją w dziedzinie architektury).

⁹ Elżbieta Raszeja, architekt, profesor Uniwersytetu Artystycznego w Poznaniu. W pracy badawczej skupia się na planowaniu przestrzennym i projektowaniu obszarów wiejskich oraz ochronie i kształtowaniu krajobrazu.

zidentyfikowanie i interpretację krajobrazu przestrzeni wsi. Obejmuje on spojrzenie na wieś przez pryzmat jej biografii, struktury i wizerunku. W tym kontekście biografia to dzieje danego obszaru, struktura odwołuje się zaś do charakterystyki układu osadniczego, mozaiki siedlisk, podziałów pól, a wizerunek obejmuje elementy kompozycji i malowniczość krajobrazu. Niniejszy model może okazać się wartościowy z punktu widzenia charakterystyki zasobu wsi, w tym dziedzictwa kulturowego.

Analizowane metody waloryzacji związane z architekturą nie podejmowały tematyki podziałów pól na zagony, a te związane z układami przestrzennymi często uwzględniały kwestie oderwane od materialnego zasobu dziedzictwa kulturowego przestrzeni wsi. Szczególnie cennym z analizowanych sposobów oceny wartości była metoda Sałygi-Rzońcy i Burian, ze względu na wysoki stopień szczegółowości oraz szerokie przetestowanie jej w praktyce przez autorki. Model Raszei wykazywał przydatność w zakresie charakterystyki zasobu krajobrazu, natomiast waloryzacja stosowana przez Witwickiego była szczególnie cenna z uwagi na odniesienie się do polskich uwarunkowań prawnych i faktyczne jej wykorzystywanie w środowisku konserwatorskim. Innymi elementami wartymi wdrożenia do kompilacyjnej metody były oceny punktowe, powszechne w wielu metodach, oraz opisowe uzasadnienia punktacji danych elementów zaczerpnięte z metody oksfordzkiej. W wyniku analizy uznano, że poszczególne elementy zasobu wsi przy ocenie powinny mieć przypisane wagi, gdyż część z nich jest istotniejsza dla układów osadniczych. Tym samym w proponowanej kompilacyjnej metodzie przyznano wyższe wagi punktowe np. układom pól, zagród i typowi morfogenetycznemu, a niższe małej architekturze i zieleni.

3. Metodologia

Celem niniejszego artykułu jest próba opracowania narzędzia umożliwiającego sprawdzenie wartości układów osadniczych, które ułatwiłoby podejmowanie decyzji o objęciu ich ochroną przez konserwatorów zabytków i planistów, a także zwrócenie uwagi na problem ochrony wiejskich układów osadniczych. Te ostatnie bowiem często bez odpowiednio wczesnego sprawdzenia ich wartości i prawnego zabezpieczenia przed degradacją ulegają zatarciu. Dodatkowym celem jest także sprawdzenie zaproponowanej metody na wybranych przykładach.

Teżą postawioną w kontekście badań jest stwierdzenie, że układy osadnicze wymagają specyficznej metody waloryzacji, która umożliwi precyzyjny i zobiektywizowany pomiar ich wartości, określając tym samym ich mocne i słabe strony oraz wskazując na potrzeby ochrony poszczególnych elementów wsi. Przedmiot badań stanowią metody waloryzacji rozumianej tu jako proces oceny wartości danego

terenu i porównanie poszczególnych obszarów. Waloryzacji można dokonywać według takich kryteriów, jak wartości uniwersalne, przydatność terenu do pełnienia danej funkcji oraz predyspozycji terenu (Solecka 2016, s. 225; Chmielewski 2012). Niniejsza publikacja podejmuje tematykę waloryzacji jako oceny wartości układu przestrzennego pod kątem predyspozycji do objęcia go (lub jego komponentów) ochroną konserwatorską. Koncentruje się na aspekcie informacyjnym, tj. treści, dawności, historyczności, autentyczności, reprezentatywności, unikatowości i odrębności (Myga-Piątek 2012, s. 160). Metody waloryzacji dziedzictwa kulturowego w ruralistycznych układach osadniczych są analizowane z uwzględnieniem kryteriów oceny krajobrazu, zabytków, układów urbanistycznych i ruralistycznych oraz dziedzictwa kulturowego.

Przygotowując prezentowany artykuł, posłużono się inwentaryzacją terenową badanych obszarów podpartą dokumentacją fotograficzną i rysunkową, która obejmowała elementy struktury przestrzennej, dziedzictwa kulturowego wsi i kompozycji. W badaniach uwzględniono również kwerendy biblioteczne wzbogacone analizą literatury, dokumentów planistycznych związanych z prawem miejscowym oraz materiałów kartograficznych i metod waloryzacji dziedzictwa kulturowego. Podstawę badań stanowiła kwerenda publikacji na temat waloryzacji zabytków oraz krajobrazu i układów przestrzennych, sporządzona w celu rozpoznania dotychczasowego stanu wiedzy i doświadczeń innych badaczy. Ponadto istotnym aspektem badań były wizyty *in situ*, które wraz z kwerendą dotyczącą kartografii umożliwiły inwentaryzację obszarów objętych opracowaniem, stanowiącą podstawę przyjętych ocen i rozpoznanie wartościowych elementów układów przestrzennych. Analiza dokumentów planistycznych pozwoliła na weryfikację wpływu przemian struktury przestrzennej na wartość układów.

4. Wyniki analizy – próba konstrukcji autorskiej metody waloryzacji¹⁰

W rezultacie szczegółowej analizy różnorodnych metod waloryzacji wypracowano autorski, kompilacyjny sposób oceny wartości układów osadniczych. Należy go traktować jako zainicjowanie dyskusji na temat oceny wartości wiejskich, historycznych układów przestrzennych. W efekcie prac przyjęto sposób oceny przykładów osadnictwa przez pryzmat wartości: historycznych, artystycznych, naukowych, w skali miejsca, technicznych, użytkowych oraz społecznych. Podział ten wynika zarówno z ustawowej definicji zabytku, jak i doświadczeń autorów dotychczasowych metod waloryzacji, wskazujących na uwzględnienie szerszego kontekstu podczas

¹⁰ Matryca przedstawiająca kryteria oceny znajduje się w tabeli 2 (s. 60–66), z kolei tabele 3–5 (s. 67–75) ukazują szczegółową ocenę poszczególnych analizowanych układów przestrzennych.

oceny. Każdej wartości przypisano określone cechy, które oceniano w konkretnej skali. Minimalną możliwą do przypisania liczbą punktów było 0 oznaczające brak lub bardzo niski poziom realizacji danego kryterium. Maksymalne punktacje dla cech zawierały się w zakresie od 2 do 4. Każdemu z waloryzowanych elementów przypisano określoną wagę, uznając, że część z nich jest bardziej istotna dla wartości układu (np. zachowanie zagród, wyjątkowość), a część mniej (np. wartość społeczna lub mała architektura). Ponadto każdy element waloryzacji został podparty uzasadnieniem wyboru przyjętej dla niego oceny.

W takim ujęciu w ramach pomiaru wartości historycznej układów ruralistycznych oceną objęto układ przestrzenny wraz z jego następującymi komponentami:

- układem przestrzennym wsi (skala: 0–4; waga: 10) – przy jego ocenie należy się skupić na stopniu utrzymania historycznego kształtu, tkanki, a także zachowania funkcji układu ruralistycznego; znaczny stopień przekształcenia oraz dominująca funkcja mieszkalna zmniejsza punktację w skali;
- układem pól (0–4; 5) – intensywny stopień współczesnej parcelacji niezwiązanej z działalnością rolniczą umniejsza wartość układu; najwyżej powinny być oceniane układy o najmniejszym stopniu przekształcenia podziałów własnościowych;
- rozplanowaniem zabudowy (0–4; 3) – istotne przy ocenie tego elementu jest utrzymanie historycznego rozplanowania zabudowy (relacja w stosunku do drogi, odległość, utrzymanie zabudowy w obrębie historycznych siedlisk);
- rozplanowaniem zagród (0–3; 5) – istotą oceny niniejszego elementu jest ocena liczby form zagród zgodnie z lokalnym historycznym sposobem ich rozplanowania;
- zielenią (0–3; 3) – w ramach oceny tego elementu uwzględnia się utrzymanie ogrodów przydomowych, parków, zieleni historycznej;

a także występowanie historycznych budowli i obiektów:

- budynków (takich jak kościoły, gmachy użyteczności publicznej itp.; 0–2; 3) – uwzględnia się tu nagromadzenie historycznych budowli o funkcjach innych niż rolnicze i mieszkalne, pełniących funkcje publiczne; ich liczba ma wpływ na wzrost oceny;
- małej architektury (0–2; 2) – w tej ocenie bierze się pod uwagę elementy małej architektury, np. płoty, mury, kapliczki; ich liczba wpływa na wzrost oceny;
- infrastruktury technicznej i innych elementów (0–2; 3) – w ramach tej oceny uwzględnia się historyczną infrastrukturę techniczną, np. rowy melioracyjne, tory kolejowe, silosy, obiekty związane z przemysłem mleczarskim; ich liczba wpływa na wzrost oceny.

Z kolei w ramach pomiaru wartości artystycznej oceniono:

- architekturę ludową i regionalną:

- występowanie i nagromadzenie regionalnych form zabudowy (0–4; 3),
- występowanie i nagromadzenie charakterystycznych dla regionu detali architektonicznych (0–3; 3);
- elementy naturalne, zielenią komponowaną (0–2; 3);
- elementy krajobrazu:
 - kompozycję przestrzenną (0–3; 3),
 - ekspozycję układu (0–3; 3).

Podczas analizy wartości naukowej (0–3; 5) rozpatrywano reprezentatywność obiektu dla danej epoki i stylu. W przypadku oceny w skali miejsca (0–3; 10) analizowano układ w kontekście jego niepowtarzalności, wyjątkowości w skali kontyentu, kraju czy regionu. Ocena wartości użytkowej (0–3; 3) układu odzwierciedlała stopień historycznego użytkowania zabudowy, utrzymania funkcji poszczególnych budynków. W ramach analizy wartości społecznej (0–3; 3) oceniono zaś stopień utożsamiania się mieszkańców z odnośnym układem osadniczym. Jeżeli dana historyczna przestrzeń wsi odgrywała istotną rolę w życiu społeczności lokalnych, to tym bardziej winna zostać objęta ochroną. Przy uwzględnieniu tej oceny w badaniach zasadne byłoby zastosowanie ankietyzacji społeczności lokalnej.

Obszary objęte analizą oceniono zgodnie z przyjętymi kryteriami. Zgodnie z nimi w skali liczącej 232 pkt Chochołów uzyskał 167 pkt (72%), Nowosolna – 109 pkt (47%), a Cedry Wielkie – 147 pkt (63%). Sugeruje to najlepszy stan zachowania pierwszej miejscowości spośród objętych analizą i największy walor jej układu ruralistycznego. Ocena Nowosolnej – pomimo jej nietypowego układu – ze względu na zaawansowany stopień degradacji jest najniższa. Cedry Wielkie na tle pozostałych osad uzyskały ocenę przeciętną, a wynika to z powtarzalnego w regionie, aczkolwiek wartego utrzymania, układu ruralistycznego oraz nieznaczących przekształceń zachodzących w zabytkowej tkance osady.

Poniżej zaprezentowano charakterystykę układów ruralistycznych objętych analizą. Zbadanie ich stanu oraz zasobów było niezbędnym elementem do weryfikacji wypracowanej metody.

5. Uzasadnienie wyboru układów ruralistycznych

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami historycznym układem ruralistycznym nazywa się „przestrzenne założenie wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg” (Ustawa 2003).

W celu opracowania jak najbardziej kompletnej, uniwersalnej metody waloryzacji historycznych układów ruralistycznych wybrano trzy możliwie zróżnicowane

Tabela 1. Charakterystyka układów przestrzennych objętych analizą**Table 1.** Characteristics of spatial layouts covered by the analysis

Kryterium wyboru układu	Układ przestrzenny		
	Chochołów	Nowosolna	Cedry Wielkie
Formy ochrony zabytków	obszarowy wpis układu ruralistycznego do rejestru zabytków	brak	ochrona układu ruralistycznego ujęta w planie miejscowym
Polityka przestrzenna	obszar objęty planem miejscowym (od 2012 r.)	fragment objęty planem miejscowym*	obszar objęty planem miejscowym (od 2002 r.)
Okres powstania	XVI–XVII w.	1801 r.	1350 r.
Typ morfogenetyczny	układ leśno-łanowy	układ gwiazdzisty (kolonizacja fryderycjańska)	układ ulicowo-placowy
Stan zachowania	dobry	zły	przeciętny
Region	Podhale	Wzniesienia Łódzkie	Żuławy Gdańskie
Nagromadzenie i zróżnicowanie elementów dziedzictwa kulturowego	znaczące: 186 obiektów wpisanych do rejestru zabytków (m.in. zagrody i chałupy). Mała architektura o charakterze regionalnym (m.in. krzyże, kapliczki, studnie, płoty, a także gmach straży pożarnej, cmentarz oraz młyn ujęte w Gminnej Ewidencji Zabytków – GEZ)	obiekty ujęte w GEZ: 9 domów, 1 cmentarz, młyn, zagroda, dawna sala parafialna; wykreślono z GEZ wyjątkowe w skali ogólnopolskiej rozplanowanie przestrzenne układu osadniczego	26 obiektów ujętych w GEZ (m.in. układ przestrzenny i kościół parafialny pw. Aniołów Stróżów)

* Niewielki fragment obszaru objęty planem miejscowym w czasie przygotowywania opracowania, tj. do 2018 r. Od 2020 r. polityka miasta się jednak zmieniła, do 30 października 2022 r. większość powierzchni układu przestrzennego Nowosolnej została już objęta planami miejscowymi.

Źródło: opracowanie własne.

Source: own study.

układy osadnicze. Ich dobór oparty był na takich kryteriach, jak: formy ochrony, którymi są objęte, polityka przestrzenna samorządów, okres powstania układu, region występowania, nagromadzenie oraz zróżnicowanie elementów dziedzictwa kulturowego i typ morfogenetyczny. Każdy z powyższych elementów powinien w miarę możliwości różnić się od tożsamego elementu w pozostałym układzie. Miało to na celu przetestowanie opracowanej metody – zweryfikowanie, czy posiada wymiar uniwersalny, czy ma ona zastosowanie na różnorodnych przykładach osadnictwa wiejskiego.

6. Badane układy osadnicze

W następnej części tekstu zostaną przedstawione przykłady przeanalizowanych i zinwentaryzowanych układów osadniczych. Opisy badanych wsi obejmą m.in. morfogenezę, architekturę, elementy kompozycyjne, zasoby dziedzictwa – części składowe, których charakterystyka jest niezbędna w celu przeprowadzenia waloryzacji układów przestrzennych.

6.1. Chochołów¹¹

Położenie i zarys dziejów

Chochołów stanowi jedyną w niniejszym opracowaniu osadę posiadającą wpisany do rejestru zabytków układ ruralistyczny¹² oraz znaczną liczbę obiektów zabytkowych (186)¹³, z tego powodu należy ją uznać za wybitny przykład zachowania osadnictwa zarówno w skali Małopolski, jak i całego kraju.

Osada ta położona jest na Podhalu, w gminie Czarny Dunajec, w dolinie rzeki o tej samej nazwie. Za początek założenia wsi uznaje się rok 1592, co związane jest z nadaniem przez króla Zygmunta III Wazę soltystwa Bartłomiejowi Klusce Chochołowskiemu (Kiryk [red.] 1997, s. 70). Niemniej jednak niektóre źródła upatrują początki Chochołowa już w pierwszym pozwoleniu na założenie w tym miejscu osady wydanym przez króla Zygmunta I Starego dla starosty nowotarskiego Jana Jordana w 1505 r. (Eljasz-Radzikowski 1904, s. 25–26).

Układ osadniczy

Niektóre źródła sugerują jakoby Chochołów stanowił układ wsi ulicowej (Dyba 2014; Wrześniewska, Wrześniewski 2012, s. 49, 51), inne zaś uznają miejscowość za łańcuchówkę (Szulc 1995). Za drugim z układów przemawia położenie wzdłuż doliny rzecznej, a także podział pól na łąny zakończone lasami. Przywodzi to na myśl leśno-łanowy charakter osadnictwa na tym terenie, co było normalnym zjawiskiem w rejonach

¹¹ Zob też. tabelę 3 przedstawiającą waloryzację Chochołowa.

¹² Chochołów wpisano do rejestru zabytków w następujący sposób: „Wieś jako rezerwat urbanistyczny i architektoniczny, A-268 z 25.10.1965 [A701/M]” (WUOZ w Krakowie 2018), co ze współczesnego punktu widzenia stanowi nieścisłość, gdyż miejscowość nie charakteryzuje się cechami miejskimi, stanowi ona układ ruralistyczny. Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury wyróżnia w art. 5 zarówno „założenia urbanistyczne miast i osiedli”, jak i „typowe układy zabudowy osiedli wiejskich”, jednak ich nie definiuje (Ustawa 1962).

¹³ Jest to więcej niż w pobliskim Zakopanem. W całym województwie małopolskim Chochołów to druga po Krakowie miejscowość pod względem liczby obiektów rejestrowych.

Fotografia 1. Układ osadniczy wsi Chochołów – zabytkowe chałupy

Photo 1. The settlement layout of the Chochołów – historic cottages

Źródło: fot. Oskar Kowalczyk, 18.04.2022.

Source: photo by Oskar Kowalczyk, 18.04.2022.

górzystych, takich jak pasmo Karpat. Łączuchówkę sugeruje również zwarty charakter zabudowy wraz z prostopadłymi do drogi zagonami (Szulc 1995, s. 84).

Architektura

Chochołów wyróżnia architektura podhalańska. Reprezentowana jest m.in. przez 186 obiektów wpisanych do rejestru zabytków, a także elementy ujęte w gminnej ewidencji zabytków. Budowle te powstawały przeważnie w XVIII i XIX w. Głównym ich materiałem budulcowym było drewno sosnowe i jodłowe. Lokalna zabudowa odznacza się konstrukcją wieńcową oraz ścianami wykonanymi z płazów (Skowrońska 2014, s. 63, 64, 83). Wśród węglów budynków można wyróżnić przede wszystkim wiązania na zamki i na czopy, niemniej spotykane są także wiązania na ukos i obłap (Matlakowski 1892, s. 25). Dla Chochołowa, jak i generalnie dla Podhala, charakterystyczne są dachy o nachyleniu połąci 41–45°, a także niewielkie okna i drzwi mające na celu zatrzymanie ciepła (Haratyk 2014, s. 246). Domy chochołowskie odznaczają się też licznymi zdobieniami. Wśród ornamentów występujących w lokalnej architekturze należy wyróżnić sosręby,

Rysunek 1. Fragment centrum Chochołowa (1850 r.)

Figure 1. Part of the center of Chochołów (1850)

Źródło: Archiwum Narodowe w Krakowie, Kataster galicyjski, sygn. 29/280/0/13.1/2223.
Source: National Archives in Kraków, Galician Cadastre, ref. 29/280/0/13.1/2223.

pazdury (Skowrońska 2014, s. 50), a także „słońca” zdobiące szczyty budynków. Bogatą ornamentyką odznacza się również mała architektura. Wyróżniające się obiekty zabytkowe, stanowiące cenne dziedzictwo miejscowości, to m.in.:

- kościół pw. św. Jacka wybudowany w latach 1853–1866 – trójnawowa, neogotycka bazylika zbudowana na planie krzyża, wykonana z wapieni i piaskowca, zaprojektowana przez Feliksa Księgarskiego, posiada dzwonnice o wysokości 47 m (Skowrońska 2011);
- chałupa Jana Bafii z 1798 r. – najstarszy budynek w Chochołowie, zaadaptowany na potrzeby Muzeum Powstania Chochołowskiego;
- figura św. Jana Nepomucena z 1863 r.;
- drewniana mała architektura – kapliczki na ścianach budynków, liczne wolnostojące krzyże i figury, płoty, studnie o stylistyce typowo podhalańskiej;
- nagrobki z XIX w. oraz mogiła rozstrzelanych w 1939 r. przez Niemców członków dywersji pozafrontowej, a także partyzantów będących ofiarami oblawy Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego (KBW) w 1946 r. (Golik 2009, s. 4);
- młyn wodny.

Rysunek 2. Fragment centrum Chochotowa (2022)

Figure 2. Part of the center of Chochotów (2022)

Źródło: mapy.geoportal.gov.pl (dostęp: 01.04.2022).

Source: mapy.geoportal.gov.pl (access: 01.04.2022).

Fotografia 2. Chałupa Jana Bafii z 1798 r.

Photo 2. The house of Jan Bafia from 1798

Źródło: fot. Oskar Kowalczyk, 18.04.2022.

Source: photo by Oskar Kowalczyk, 18.04.2022.

Miejscowości tej nie tworzy wyłącznie zabudowa historyczna. Układ osadniczy jest rozwijany na bazie architektury wernakularnej, ściśle nawiązującej do tożsamości, kontekstu i tradycji, spójnej z zabytkowymi budynkami.

Zagrody

Zabudowa w Chochołowie usytuowana jest szczytowo do drogi. Szczyty te posiadają zazwyczaj dwa okna. Fronty budynków skierowane są na południe, co miało na celu korzystniejsze doświetlenie domostw (Baniowska-Kopacz 2014, s. 88). Zabudowa gospodarcza, m.in. ze względu na wydłużone i wąskie działki oraz silne wiatry, była usytuowana od strony zachodniej względem chałup. Z uwagi na trudność innego zagospodarowania działki – polegającej na potrzebie zapewnienia dostępu do jezdni położonym prostopadle do niej domostwom – gospodarstwa usytuowane po wschodniej stronie drogi miały zabudowania gospodarcze w części wschodniej (Jostowa 1961, s. 138–142).

Elementy kompozycji

Wśród elementów kompozycyjnych w miejscowości można wyróżnić przede wszystkim dominantę wysokościowo-znaczeniową, którą stanowi kościół pw. św. Jacka. Gęsto rozmieszczone elewacje budynków formują płaszczyzny prowadzące wzdłuż drogi oraz wnętrza układu przestrzennego, tworząc perspektywę kulisową i stanowiąc charakterystyczny element kompozycji. Ponadto w miejscowości wyróżnia się otwarcia krajobrazowe na okoliczne wzgórza i Tatry, a także otwarcie architektoniczne z dominantą, które ukierunkowane jest na kościół pw. św. Jacka.

Polityka przestrzenna

Polityka przestrzenna gminy Czarny Dunajec wobec Chochołowa wyrażona jest w planie miejscowym obowiązującym od 2020 r. (Uchwała 2020), poprzedni plan na tym terenie funkcjonował od 2012 r. O ile wobec obszaru wpisanego do rejestru zabytków stanowiącego fragment układu przestrzennego przepisy skupiają się na nawiązywaniu nowej architektury do zasobu dziedzictwa, o tyle nieprecyzyjne wyznaczenie obszaru rejestrowego przyczynia się do tego, że w bezpośrednim sąsiedztwie dziewiętnastowiecznych chałup powstają przeskalowane względem nich domy o nietradycyjnych materiałach wykończeniowych (tynk, blacha). Jednym z mankamentów planu miejscowego jest również włączenie frontowych zabytkowych budynków w teren drogi publicznej, co stanowi zabieg mogący skutkować koniecznością relokacji zagród w przyszłości. Inny element potencjalnie budzący niepokój to znaczna podaż terenów oferowanych w planie miejscowym pod zabudowę mieszkaniową, obejmująca połacie pól i zbocza – w przyszłości mogąca skutkować negatywnym przeobrażaniem krajobrazu miejscowości. Działania planistyczne podejmowane przez gminę, choć wskazujące na ochronę zabytkowego zasobu, wydają się częściowo stać w opozycji do działań konserwatorskich. Ponadto stanowią odpowiedź na duże zainteresowanie turystyczne obszarem Podhala, co może odbić się negatywnie na układzie przestrzennym Chochołowa.

6.2. Nowosolna¹⁴

Układu osadniczego Nowosolnej nie objęto żadną z form ochrony zabytków, a zabudowa układu nie jest również kształtowana przez plany miejscowe. W trakcie opracowywania materiału do niniejszego artykułu układ ten był ujęty w gminnej ewidencji zabytków, niemniej jednak został z niej wykreślony, co przede wszystkim wynikało z potrzeby przebudowy centralnego skrzyżowania. Nowosolna stanowi

¹⁴ Zob. też tabelę 4 przedstawiającą waloryzację Nowosolnej.

obszar wewnętrznych suburbiów Łodzi, na którym „rozlewa się” zabudowa mieszkaniowa jednorodzinna.

Położenie i zarys dziejów

Osada jest położona w województwie łódzkim, w granicach administracyjnych miasta Łodzi, na obszarze Delegatury Urzędu Miasta Łódź-Widzew i obejmuje osiedle Nowosolna. Założono ją w ramach kolonizacji fryderycjańskiej (Paturalska-Nowak, Jaszczyńska 2016, s. 58), którą Fryderyk II Wielki zapoczątkował na ziemiach polskich włączonych w granice Prus, a następnie kontynuował Fryderyk Wilhelm III Pruski, obejmując kolonizacją obszar dzisiejszej Łodzi (Filgus 2017, s. 200). Do lokacji osady doszło w 1801 r., kiedy to nadano jej nazwę Neu-Sulzfeld (Koter 2012). Przed lokacją usunięto istniejącą w tej lokalizacji wieś Wiączyń Polny i nie nawiązując do pierwotnej osady, wyznaczono nową na tzw. surowym korzeniu (Filgus 2017, s. 200–203). Zasadzcą osady był Bernhard Zimmermann (Woźniak 2015, s. 109), a pierwsi mieszkańcy pochodzili z Wirtembergii z osady Sulzfeld, od której nowy układ osadniczy wziął swoją nazwę (Kokotkiewicz, Spodenkiewicz, Spodenkiewicz 1984/1985, s. 9–11, 16–20, 26). W 1818 r. w miejscowości osiedlili się bracia morawscy, którzy w 2. poł. XIX w. utworzyli salę modlitw istniejącą obecnie przy ul. Grabińskiej (Szczepankiewicz-Battek 2017, s. 173). W 1846 r. powstał zbor ewangelicki, który po 1945 r. przekształcono w parafię katolicką pw. św. Andrzeja Boboli. Zbór w 2008 r. został przeniesiony do Skansenu Łódzkiej Architektury Drewnianej (Szygendowska 2012, s. 5–7).

Układ osadniczy

Układ osadniczy Nowosolnej jest unikatowy w skali ogólnokrajowej (w Polsce podobne układy znajdują się jedynie w miejscowościach Pokój oraz Kup). Stanowi on gwiazdę, w której centrum zbiega się osiem dróg siedliskowych, wzdłuż których obustronnie i w takich samych odstępach realizowana była zabudowa. Szachownica pól powstała w wyniku parcelacji na podstawie promieni wytyczonych z centralnego placu. Specyfikę układu podkreślają również rozłogi o formie trapezów. Układ osady prawdopodobnie nawiązuje do niemieckiego Karlsruhe – miasta leżącego w regionie pochodzenia pierwszych mieszkańców Nowosolnej (Kokotkiewicz, Spodenkiewicz, Spodenkiewicz 1984/1985). Pierwotnie centralnym punktem osady miał być plac, na którym planowano wybudować kościół wraz z cmentarzem. Środek miejscowości miały okalać parcele przeznaczone na funkcje społeczne oraz kulturalne, a działki w sąsiedztwie skrzyżowań być przeznaczone dla rzemieślników oraz instytucji (Filgus 2017, s. 201–203; Badziak, Chylak, Łapa 2014,

Rysunek 3. Mapa Gminy Nowosolna (1915), arkusz: XXIV-6-G Gruppe, skala 1:25 000

Figure 3. Map of the Nowosolna municipality (1915), sheet: XXIV-6-G Gruppe, scale 1:25 000

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi, sygn. 39/609/0/-/2978.

Source: The State Archive in Łódź, ref. no. 39/609/0/-/2978.

s. 83, 312–313, 317, 419–420). Skala rozwoju Nowosolnej sprawiła, że zabudowa zaczęła pojawiać się nieplanowo, z czasem zaburzając historyczny układ osadniczy. Rozmiar tego zjawiska był największy po II wojnie światowej z powodu wymiany tkanki społecznej i napływu nowych mieszkańców (Kokotkiewicz, Spodenkiewicz, Spodenkiewicz 1984/1985, s. 58–60).

Architektura

Zabudowa historycznej osady została niemal całkowicie rozebrana, co w dużej mierze wynikało ze zmiany struktury narodowościowej na tym terenie, w szczególności po II wojnie światowej. Historyczne formy budynków w tym rejonie

Rysunek 4. Promienisty układ przestrzenny Nowosolnej

Figure 4. Radial spatial arrangement of Nowosolna

Źródło: mapy.geoportal.gov.pl (dostęp: 01.08.2022).

Source: mapy.geoportal.gov.pl (access: 01.08.2022).

prawdopodobnie najlepiej odzwierciedlają nieliczne przykłady zabudowań ujętych w gminnej ewidencji zabytków miasta Łodzi. Początkowo w Nowosolnej dachy pokrywano słomą, a ściany wykonywano za pomocą konstrukcji ryglowej, mimo dobrej wówczas dostępności drewna – możliwe, że było to spowodowane tradycjami budowlanymi panującymi w regionach, z których pochodzili osadnicy (Woźniak 2015, s. 110). Współcześnie zachowaną zabudowę stanowią drewniane oraz murowane budynki usytuowane równolegle i kalenicowo w relacji do drogi, od której są oddalone od 2 do 5 m. Ich elewacje są symetryczne, posiadają centralnie usytuowane drzwi lub dwoje drzwi na dwóch skrajnych krańcach elewacji. Są to obiekty jednokondygnacyjne z dachem o nachyleniu ok. 10–15° lub z poddaszem usytuowanym w dwuspadowym dachu o nachyleniu ok. 45° (Bochenek, Było, Kopec 2016, s. 18–26).

Zagrody i siedliska

Siedliska zakładane były naprzeciwko siebie względem dróg. Przybierały formę prostokątną, a wraz ze wzrastającą odległością od środka osady sytuowane były w zmniejszających się odstępach, co miało na celu utrzymanie podziałów pól o takiej

samej powierzchni. Zabudowa mieszkaniowa stanowiła budynek frontowy stojący równolegle do drogi. Stodoła była lokalizowana w głębi podwórza mieszkalnego, natomiast pozostałe zabudowania gospodarcze budowano prostopadle. Zazwyczaj podwórze okalano zabudową z trzech stron, najczęściej stroną wolną od zabudowy była strona południowa, gdzie zakładano sady. Ponadto przestrzeń pomiędzy domem a ulicą wypełniały ogródki. Inny typ stanowiły siedliska usytuowane przy rynku. Były one parcelami rzemieślników i składały się na nie dom oraz ewentualnie dodatkowe budynki gospodarcze. Ze względu na swój docelowy charakter nie obejmowały zaś stodoł oraz sadów (Filgus 2017, s. 201–203). W kontekście całego układu osadniczego Nowosolnej zachowało się wiele podziałów własnościowych, w tym granice niektórych siedlisk. Natomiast zabudowa została niemal całkowicie wymieniona na zabudowę współczesną (Bochenek, Było, Kopec 2016, s. 4).

Elementy kompozycji

Najważniejszymi elementami kompozycyjnymi osady są drogi przecinające się w centralnym punkcie i stanowiące tym samym osie kompozycyjne. W granicach Nowosolnej wyróżnia się również szpalery drzew, a także aleje. Ponadto funkcjonują dwie dominanty – jedna gabarytowa, którą stanowi współczesny budynek szkoły, a druga wysokościowo-znaczeniowa będąca budynkiem kościoła. Nie jest ona jednak mocno wyeksponowana w przestrzeni. Istotnym elementem układu jest wnętrze urbanistyczne tworzące się w miejscu skrzyżowania dróg. Układ nie tworzy wyraźnej sylwety – przesłonięty jest drzewami. Istotnym walorem układu osadniczego są liczne otwarcia krajobrazowe na grunty rolne.

Polityka przestrzenna

W okresie przeprowadzania analiz układu przestrzennego Nowosolnej nie była ona objęta planami miejscowymi z wyjątkiem jednego z lasów na jej terenie. Plany miejscowe zaczęły obejmować większe części układu przestrzennego od 2020 r. Według stanu na 30 października 2021 r. uwzględniają one większość powierzchni obszaru, wyznaczając zabudowę w sąsiedztwie terenów dotychczas zainwestowanych, ograniczając jej ekspansję w obrębie pól uprawnych. Ponadto plany miejscowe obejmują ochroną nieliczny zasób zabytków ujętych w gminnej ewidencji zabytków i umożliwiają realizację placu w centralnej części obszaru, w miejscu jego historycznego występowania (Uchwała 2021). Wieloletni brak polityki planistycznej oraz intensywne suburbanizacja miasta Łodzi, wpłynęły znacząco na stan układu przestrzennego. Z punktu widzenia ochrony układu przestrzennego działania podejmowane przez urząd miasta wydają się racjonalne, lecz spóźnione.

6.3. Cedry Wielkie¹⁵

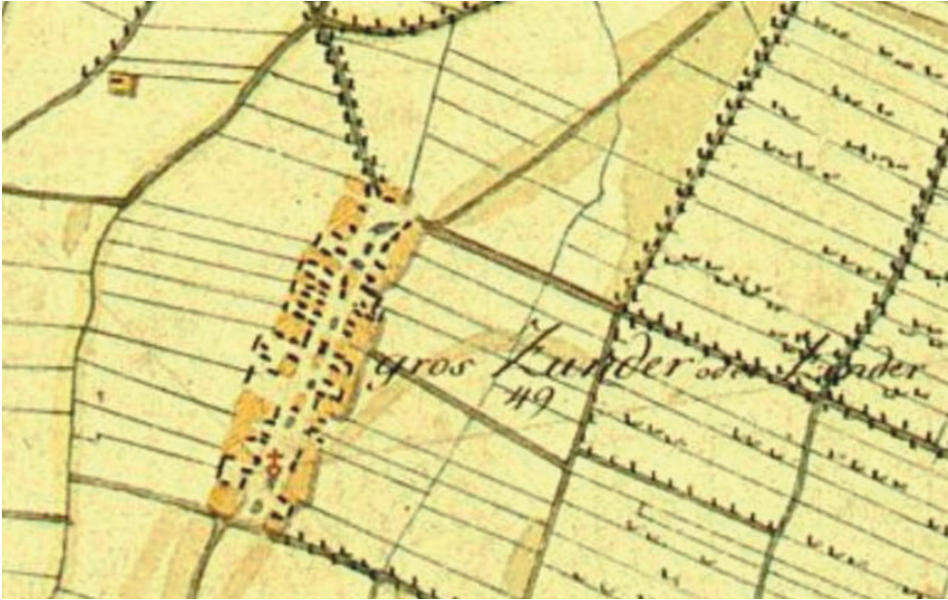
Położenie i zarys dziejów

Cedry Wielkie są miejscowością położoną w województwie pomorskim, powiecie gdańskim. Mieści się w niej siedziba urzędu gminy. Miejscowość położona jest na Żuławach Wiślanych w rejonie Żuław Gdańskich. Osadnictwo w Cedrach Wielkich zaistniało dzięki Krzyżakom, którzy kolonizowali Żuławy w latach 1308–1400 (Woźniak 2009, s. 22). Wiadomo, że osadnictwo na terenie miejscowości istniało już w 1310 r. (Domino 2016, s. 54), natomiast w 1350 r. doszło do pierwszej lokacji osady na prawie chełmińskim, którą nazwano Große Zünder lub Große Czynger (Jantzen 1929, s. 101). Lokacja ta nastąpiła na gruntach uprzednio istniejącego osadnictwa. Przywilej Cedrom Wielkim nadał wielki mistrz zakonu krzyżackiego Heinrich Dusemer von Arfberg, a ponowił w 1353 r. jego następca Winrich von Kniprode (Sulimierski, Chlebowski, Walewski [red.] 1880, s. 537). Początkowo osada była wsią kmiecią, obejmowała 60 włók, a kościół w osadzie był katolicki. W czasie wojny trzynastoletniej (1454–1466) wieś została w znacznym stopniu zniszczona. Pod wpływem reformacji ok. 1530 r. kościół w Cedrach Wielkich stał się luterański (Sulimierski, Chlebowski, Walewski [red.] 1880, s. 537). W 1522 r. król Zygmunt August przeprowadził kolejną lokację wsi (Jantzen 1929, s. 101). Stała się ona osadą kolonijną, zamieszkałą przez Olędrów, sprowadzonych przypuszczalnie po powodziach, które przerwały wały przeciwpowodziowe pod Kiezmarkiem w 1540 i 1543 r. (Koperska-Kośmicka 2012, s. 227). Ponowne zniszczenia osady nastąpiły w wyniku wojen napoleońskich w latach 1807–1812 (Domino 2016, s. 54).

Układ osadniczy

Układ osadniczy jest typowy dla regionu Żuław, czyli ulicowo-placowy. Centralną jego część stanowi podłużne nawsie, w którego centrum usytuowany jest kościół z XIV w. oraz cmentarz. Plac otaczają budynki mieszkalne, głównie z 2. poł. XIX w., oraz zabudowa z 2. poł. XX i z XXI w. (Domino 2016, s. 54). W północnej części nawsia znajdują się stawy – przypuszczalnie w przeszłości umożliwiały one pojenie zwierząt gospodarskich, które na niezabudowanej części placu mogły się paść (Woźniak 2009, s. 24).

¹⁵ Zob. też tabelę 5 ukazującą waloryzację Cedrów Wielkich.

Rysunek 5. Cedry Wielkie w latach 1796–1802

Figure 5. Cedry Wielkie in the years 1796–1802

Źródło: Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u.d. Netz Distrikte, sekcja 86, tzw. mapa Schrottera-Engelhardta pochodząca z lat 1796–1802, 1:50 000 (Wilczewski 2015, s. 70).

Source: Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u.d. Netz Distrikte, section 86, so-called Schrotter-Engelhardt map, dated 1796–1802, 1:50,000 (Wilczewski 2015, p. 70).

Architektura

Historyczna zabudowa wsi obejmuje obiekty o różnorodnym charakterze. W związku ze zmianami tkanki społecznej miejscowości po II wojnie światowej bywają one zaniedbywane, co wynika z braku poczucia tożsamości nowych użytkowników z budowlami odziedziczonymi po dawnych mieszkańcach Żuław (Dorobek, Opitz, Goliński 2016). Charakterystyczną zabudową tak dla osady, jak i regionu są domy drewniane lub ryglowe z facjatą zawartą w połąci dachowej. Są to budynki o symetrycznej fasadzie, posiadają dwie kondygnacje, w tym jedną stanowiącą poddasze. Dachy są usytuowane kalenicowo w stosunku do drogi, z wyjątkiem facjaty skierowanej do niej szczytem. Facjaty pełniły zarówno funkcje magazynowe, jak i mieszkalne (Kwiatkowska 2009, s. 21). Inny typ zabudowy stanowią domy murowane pochodzące z 2. poł. XIX w. (Kwiatkowska 2009, s. 21). W Cedrach Wielkich zwykle były one pokryte żółtą cegłą licową i wyposażone w centralne ryzality, a także – podobnie jak domy z facjatą – mają symetryczne

Rysunek 6. Układ przestrzenny Cedrów Wielkich (2022)

Figure 6. Spatial arrangement of Cedry Wielkie (2022)

Źródło: mapy.geoportal.gov.pl (dostęp: 01.08.2022).

Source: mapy.geoportal.gov.pl (access: 01.08.2022).

elewacje, dachy kalenicowo usytuowane w stosunku do drogi oraz dwie kondygnacje. Pod względem historycznym w Cedrach Wielkich istniały domy podcieniowe, o konstrukcji ryglowej. Wiadomo, że ostatni z nich przetrwał co najmniej do 1924 r., a jako ruina przypuszczalnie istniał do lat 80. XX w. (Lipińska 2011, s. 79). Do szczególnych elementów dziedzictwa wsi należą przede wszystkim takie obiekty, jak wpisany do rejestru zabytków gotycki kościół pw. Aniołów Stróżów z XIV w. – murowany, posiadający wieżę o drewnianej izbicy i ośmiopółciovym hełmie oraz cmentarz przykościelny z przełomu XIX i XX w., cztery domy drewniane z facjatami (ujęte w gminnej ewidencji zabytków), 24 budowle (głównie

Fotografia 3. Historyczna zabudowa ryglowa w Cedrach Wielkich

Photo 3. Historic half-timbered building in Cedry Wielkie

Źródło: fot. Oskar Kowalczyk, 30.08.2018.

Source: photo by Oskar Kowalczyk, 30.08.2018.

domy i budynki gospodarskie uwzględnione w gminnej ewidencji zabytków), a także rowy melioracyjne – kanał śledziowy i kanał piaskowy, trafostacja (ujęta w gminnej ewidencji zabytków), nasypy i mostki pozostałe po linii kolejowej Cedry Wielkie–Pszczółki z 1888 r.

Zagrody i siedliska

Wieś posiada dobrze utrzymane niwowe rozłogi oraz regularne siedliska. Historyczne granice osady z okresów poszczególnych lokacji zostały wyraźnie zachowane. Zagrody osady mają kwadratowe lub prostokątne układy rozplanowania. Zabudowa mieszkaniowa sytuowana jest we frontowej części działki, a budynki gospodarcze prostopadle wzdłuż granic działki oraz równolegle do frontowego budynku w tyle siedliska. Układ Cedrów Wielkich powoli ulega zacieraniu poprzez pojawiającą się współczesną zabudowę, szczególnie w obrębie nawsia, a także ogrodzenia, np. te okalające stawy.

Fotografia 4. Gotycki kościół pw. Aniołów Stróżów z XIV w., Cedry Wielkie

Photo 4. The gothic church of Guardian Angels from the 14th century, Cedry Wielkie

Źródło: fot. Oskar Kowalczyk, 30.08.2018.

Source: photo by Oskar Kowalczyk, 30.08.2018.

Polityka przestrzenna

Cedry Wielkie zostały objęte planem miejscowym w 2002 r. (Uchwała 2002), który wyznacza strefę ochrony konserwatorskiej. Na jej terenie dokument ten

obliguje do działań inwestycyjnych w uzgodnieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Jednocześnie wskazuje również szczegółowo elementy dziedzictwa kulturowego miejscowości. Ponadto ogranicza zabudowę do bezpośredniego sąsiedztwa podłużnego nawsia oraz dwóch stref mieszkaniowych zlokalizowanych od strony północnej i południowej miejscowości. Plan wyklucza również powstawanie budynków na dotychczas niezainwestowanych fragmentach centralnego placu, ograniczając brak jego czytelności wynikający z powstałego na nim zainwestowania. Z punktu widzenia ochrony układu przestrzennego należy wskazać, że działania podejmowane przez gminę wydają się racjonalne oraz skuteczne, jednocześnie – zważywszy na część zabudowań nawsia mających współczesną genezę – mogą wydawać się opóźnione.

7. Dyskusja

Używane powszechnie metody waloryzacji zabytków, dziedzictwa kulturowego, krajobrazu, które objęto analizą, nie są uniwersalne. Nie jest też możliwe, by wyłącznie za pomocą jednej z istniejących metod ocenić kompletnie wartość danego układu osadniczego. Wymagają one usystematyzowania w celu właściwego zmierzenia wartości wiejskich układów przestrzennych. Kompilacyjne zastosowanie dorobku istniejących metod umożliwiłoby bardziej precyzyjną i obiektywną ocenę. Patrząc przez pryzmat przedstawionych przykładów oraz ochrony, którą były objęte, można uznać, że wsie, w których rygor konserwatorski był najwyższy, utrzymały dobrze zachowane elementy swojego dziedzictwa kulturowego. Co więcej, dziedzictwo to, np. w formie realizowanej współcześnie architektury wernakularnej w osadzie Chochołów, jest kontynuowane.

Uwypuklenie konkretnych wartościowych cech poszczególnych układów poprzez szczegółową inwentaryzację, a następnie waloryzację, pozwoliło na dostrzeżenie najcenniejszych zachowanych układów oraz ich elementów, co powinno mieć przełożenie na ich ochronę prawną. Ponadto w celu bardziej precyzyjnej oceny w przyszłości warto posługiwać się wartościami procentowymi, np. przy określaniu stopnia zachowania rozłogów, historycznej zabudowy itd., co pozwoliłoby na maksymalne zobiektywizowanie opinii.

Istotny jest również aspekt społeczny, którego ocena wymaga znacznego pogłębienia, np. w formie ankietyzacji społeczności lokalnych w celu wierniejszego odzwierciedlenia wartości społecznej układów osadniczych, umożliwiając mieszkańcom wskazanie, czy ich wieś posiada dla nich jakieś walory zabytkowe i kulturowe oraz jak ważne są one dla nich.

8. Wnioski

Wypracowaną metodę oceny wartości układów osadniczych należy traktować jako przyczynek do pogłębienia dyskusji na temat badania walorów wsi. Opracowana metodologia w kontekście wybranych układów wiejskich okazała się skuteczna. Zgodnie z pierwotnymi przypuszczeniami autora najwyższą ocenę uzyskał Chochołów, najniższą zaś Nowosolna. Przyjęty sposób waloryzacji potencjalnie stwarza możliwość powszechnego stosowania. W użytej metodzie sprawdziły się również opracowania graficzne niezbędne do przedstawienia kluczowych elementów struktury układów ruralistycznych. W celu szczegółowego poznania obszaru badań niezbędne okazały się też inwentaryzacje terenowe oraz detaliczne analizy map, materiałów planistycznych, programów opieki nad zabytkami, historycznych fotografii, które pozwoliły na wytypowanie kluczowych elementów stanowiących o wartości układów osadniczych.

Metoda okazała się uniwersalna w stosunku do każdego typu układów ruralistycznych objętych opracowaniem, niemniej jednak wymaga ona dalszego dopracowywania i weryfikacji na innych przykładach układów przestrzennych. Sprawdziła się w ocenie układów osadniczych różnorodnych pod kątem pochodzenia morfogenetycznego, okresu powstania, lokalizacji, stanu zachowania, jak również metod ochrony obowiązujących na ich terenie.

W przyszłości praktyczne może być doprecyzowanie analiz poprzez posługiwanie się wartościami procentowymi, np. przy szacowaniu stopnia zachowania historycznej parcelacji czy zabudowy, co umożliwiłoby pogłębienie obiektywności prowadzonych badań. Cenne mogłoby być również przeprowadzenie ankietyzacji lub wywiadów z mieszkańcami danej przestrzeni w celu głębszego rozpoznania wartości społecznej układów osadniczych, a także pogłębienie analiz panoram wsi, co nie zostało uwzględnione ze względu na ograniczony zakres i możliwości podczas przygotowywania opracowania.

Tabela 2. Waloryzacja i kryteria oceny układu przestrzennego
Table 2. Valourisation and evaluation criteria of the spatial layout

Oceniana cecha	Skala ocen	Waga oceny	Uzasadnienie wyboru danej cechy
	Wartość historyczna		
Układ przestrzenny	0 – układ o znacznym stopniu przekształcenia, pozbawiony funkcji rolniczej; 1 – znaczne przekształcenie zabudowy i układu, nieznaczna funkcja rolnicza; 2 – dobrze zachowany układ, pojedyncze zachowane budynki, funkcja częściowo rolnicza; 3 – układ wysoce czytelny, znaczny stopień funkcji rolniczej; 4 – układ wybitny, kompletnie zachowany, o dominującej funkcji rolniczej	10	Cecha niezbędna, uzasadniająca celowość niniejszej metody waloryzacji. Jeżeli układ przestrzenny nie wykazywałby cech historycznych, a stanowiłby współczesne rozplanowanie, to dalszy etap oceny pozbawiony byłby zasadności. Historyczność układu przestrzennego powinna być oceniana przez jego autentyczność, stopień zachowania historycznej formy, funkcji oraz tkanki. Stąd też przy ocenie samego układu przestrzennego należałoby zwrócić uwagę na stopień jego przekształcenia oraz zachowanie funkcji rolniczej oraz kształt
	Układ przestrzenny i jego elementy		
Układ pól	0 – pola rozparcelowane na działki budowlane, nieczytelne pierwotne podziały; 1 – marginalnie zachowana pierwotna parcelacja, układ zdominowany działkami wyznaczonymi pod zabudowę mieszkaniową lub inną nieliczącą z zabudową zagrodową; 2 – układ pól czytelny ze znaczną parcelacją odbiegającą od pierwotnej; 3 – układ pól czytelny, nowe podziały częściowo kontynuują pierwotne założenia, parcelacja na cele zabudowy innej niż zagrodowa występująca w stopniu marginalnym; 4 – układ pól kompletnie zachowany, nowe podziały kontynuują pierwotne założenia	5	Układ pól stanowiący nieodzowny element układu przestrzennego powinien mieć genezę związaną z prowadzoną działalnością gospodarczą danej wsi. Parcelacja działek bez poszanowania historycznego układu dewaluuje układ przestrzenny wsi

Oceniana cecha	Skala ocen	Waga oceny	Uzasadnienie wyboru danej cechy
	0 – zabudowa chaotyczna, brak ewidentnych historycznych cech rozplanowania czy linii zabudowy; 1 – pojedyncze elementy posiadające pierwotne cechy rozplanowania, przewaga elementów rozplanowania niezwiązanych z historią układu osadniczego; 2 – układ z częściowo zachowanym położeniem budynków względem dróg, przewaga elementów niezwiązanych z historycznym układem; 3 – większość zachowanego historycznego rozplanowania, nieznaczny udział współczesnych elementów; 4 – zachowane położenie budynków w stosunku do dróg, zachowane linie zabudowy	3	Rozplanowanie zabudowy wpływa na odbiór układu. Ukierunkowanie budynków w stosunku do drogi, tworzenie pierzei oraz schematu organizacyjnego zabudowy stanowi nieodłączny element układu osadniczego
	0 – brak zagród o historycznym lub regionalnym rozplanowaniu; 1 – nieliczne przykłady zagród o historycznym rozplanowaniu; 2 – znaczna część zagród o historycznym rozplanowaniu; 3 – cały lub niemal cały układ ruralistyczny posiada rozplanowanie zagród o historycznym ukształtowaniu lub nawiązujące do niego	3	Osady często posiadają historycznie uwarunkowane obszary zieleni. Zawiera się w tym zarówno występowanie użytkowanych gruntów rolnych, położenie ogrodów, sadów, jak i nasadzenia wzdłuż dróg czy pól chroniące przed warunkami atmosferycznymi
	0 – brak zagród o historycznym lub regionalnym rozplanowaniu; 1 – nieliczne przykłady zagród o historycznym rozplanowaniu; 2 – znaczna część zagród o historycznym rozplanowaniu; 3 – cały lub niemal cały układ ruralistyczny ma rozplanowanie zagród o historycznym ukształtowaniu lub nawiązujące do niego	5	Rozplanowanie zagród ma zwykle uwarunkowany historycznie rodzaj. Stanowi znaczący element układu przestrzennego wsi i ze względu na wymianę zabudowy w osadach jest często jednym z najmniej trwałych elementów układu osadniczego
Układ przestrzenny i jego elementy			
Zieleń			
Rozplanowanie zagród			

Tabela 2 – cd.
Table 2 – cont.

Oceniana cecha	Skala ocen	Waga oceny	Uzasadnienie wyboru danej cechy
Objekty szczególne*	0 – brak obiektów; 1 – fragmenty lub pozostałości obiektów; 2 – kompletnie zachowane obiekty	3	Są to elementy zazwyczaj krystalizujące element danej osady, wyróżniające je na tle innych. Stanowią dominanty znaczeniowe. Tego rodzaju obiekty o cechach historycznych pomimo braku bezpośredniego związku z rolnictwem niejednokrotnie stanowiły nieodłączny element wsi
Mała architektura	0 – brak zachowanej małej architektury; 1 – nieliczne zachowane obiekty: fragmenty ogrodzeń, krzyże, kaplice, nagrobki; 2 – znaczna liczba zachowanych ogrodzeń, cmentarzy, kaplic, krzyży	2	Mała architektura rozumiana jako ogrodzenia, bramy, kaplice czy krzyże stanowi również element układu ruralistycznego, niemniej bywa ona często jednym z mniej trwałych jego elementów i przez to jej wpływ na krajobraz wsi bywa minimalny. Jednakże również powinna podlegać ocenie
Historyczne obiekty i zespoły architektoniczne	0 – brak infrastruktury uwarunkowanej historycznie; 1 – pojedyncze zachowane obiekty (np. mleczarnie, wiatrak); 2 – zachowane w stopniu nielicznym fragmenty rowów melioracyjnych, pozostałości wiatraków, młynów wodnych, mostów, przepustów, grobli; 3 – znacząca liczba dobrze zachowanych wiatraków, rowów melioracyjnych, młynów, mostów itp.	3	Elementy techniczne to powszechne elementy dziedzictwa wsi, są to m.in. rowy melioracyjne służące nawadnianiu pól, młyny, obiekty przemysłowe (mleczarnie, cukrownie) itp. – stanowiące również źródło rozwoju osadnictwa, które powinno wpływać na ocenę układu

Oceniana cecha	Skala ocen	Waga oceny	Uzasadnienie wyboru danej cechy
Wartość artystyczna			
Występowanie i stopień zachowania regionalnych form zabudowy, materiałowość, formy zabudowy	0 – brak zabudowy o cechach regionalnych; 1 – pojedyncze budynki z zachowanym materiałem, formą regionalną; 2 – zespół budynków o zachowanych materiałach i formach architektury regionalnej, przewaga obiektów niewykazujących cech regionalnych; 3 – dominacja zabudowy o cechach regionalnych, nieliczne elementy nieposiadające form regionalnych; 4 – duży udział obiektów z zachowanym materiałem i formą regionalną, znaczący rozwój zabudowy wernakularnej	3	Wartość artystyczna nie powinna stanowić głównego waloru układu ruralistycznego. Wskazki i bez form regionalnych architektury układ osadniczy mógłby istnieć i nawiązywać do historycznej formy. Niemniej architektura stanowi jego istotny walor i powinna mieć wpływ na postępowanie zabytkowości układów ruralistycznych. Przede wszystkim ocenie podlega nagromadzenie form architektury regionalnej wraz ze stopniem jej zachowania
	Elementy regionalnego stylu architektonicznego	0 – brak zachowanych regionalnych detali architektonicznych; 1 – nieliczne przykłady detali charakterystycznych dla regionu, znaczna przewaga obiektów pozbawionych detali; 2 – większość obiektów posiada detale architektoniczne charakterystyczne dla regionu, nieznaczny udział obiektów bez regionalnej ornamentyki; 3 – detale architektoniczne zachowane w niemal każdym obiekcie, tradycje architektoniczne kontynuowane w powstającej zabudowie	Detale architektoniczne to drugi aspekt związany z oceną walorów artystycznych architektury. Ich nagromadzenie w układzie osadniczym również może wpływać na wartość artystyczną, a w konsekwencji na zabytkowość układu
Zieleni komponowana	0 – brak zieleni komponowanej; 1 – fragmenty alei lub szpalerów; 2 – zachowane w krajobrazie aleje, szpalery lub ogrody	3	Zieleni komponowana może wpływać na odbiór i estetykę układu ruralistycznego, co dotyczy też jego wymiaru artystycznego i może mieć wpływ na jego zabytkowość
Elementy przyrodnicze			

Tabela 2 – cd.
Table 2 – cont.

Oceniana cecha	Skala ocen	Waga oceny	Uzasadnienie wyboru danej cechy
Kompozycja przestrzenna	0 – brak wyraźnej kompozycji; 1 – nieliczne elementy kompozycyjne, zaburzone wnętrza, elementy dysharmonizujące; 2 – liczne elementy kompozycyjne, nieliczne elementy zaburzające kompozycję; 3 – liczne osie kompozycyjne i dominanty, czytelne wnętrza	3	Kompozycja przestrzenna poprzez uporządkowanie przestrzeni może wpływać na jej odbiór i estetykę, co z kolei oddziałuje na jej wymiar artystyczny, którego wysoka wartość może podnieść walory zabytkowego układu ruralistycznego
Elementy krajobrazu	0 – brak ekspozycji osady, zabudowa przesłonięta, niewidoczna; 1 – układ słabo widoczny, znacznie przesłonięty, posiadający dominanty negatywne niezwiązane z historycznym układem osadniczym; 2 – układ zabudowy dobrze widoczny, częściowo zakłócony przez negatywne dominanty lub częściowo przesłonięty; 3 – wyraźny widok układu osadniczego, wyeksponowane dominanty, widoczne nasadzenia szpalerowe	3	Ekspozycja układu osadniczego wpływa na jego postrzeganie i wrażenia estetyczne, które również mogą się przekładać na wymiar artystyczny zabytku
Reprezentatywność układu dla epoki lub stylu, w których powstał	Wartość naukowa 0 – brak, układ nie ma cech szczególnych dla epoki lub stylu, w których powstał, nie posiada cech indywidualnych; 1 – przeciętna, układ częściowo jest reprezentatywny dla stylu lub epoki, w których powstał; 2 – wysoka, układ w znaczącym stopniu odzwierciedla zastosowane rozwiązania stylu lub epoki, w których powstał; 3 – wybitna, układ niemal kompletnie odzwierciedla zastosowane rozwiązania stylu lub epoki, w których powstał, posiada cechy indywidualne	4	Wartościowy układ ruralistyczny winien odznaczać się jednorodnością. Powinien zawierać elementy charakterystyczne dla stylu lub epoki, w których powstał. Stanowić będzie cenne źródło wiedzy na temat czasu powstania oraz swojej stylistyki. Ocena tego aspektu wartości naukowej powinna bazować na porównaniu układu względem przeciętnego założenia wiejskiego o podobnej stylistyce i genezie w zbliżonym czasie

Oceniana cecha	Skala ocen	Waga oceny	Uzasadnienie wyboru danej cechy
	Wartość w skali miejsca		
	0 – układ powtarzalny, występujący powszechnie; 1 – układ regionalny o wysokiej częstotliwości występowania; 2 – układ regionalny o niskiej częstotliwości występowania; 3 – układ o wybitnie rzadkim rozplanowaniu	10	Wartość układu osadniczego powinna uwzględniać stopień jego niepowtarzalności i wyjątkowości. Odmienne wartości należałoby nadać: układowi ruralistycznemu powtarzalnemu w obrębie całego kraju lub kontynentu, inną dla rozplanowania charakterystycznego dla regionu oraz inną dla założenia wyróżniającego się i niemal niepowtarzalnego
	Wartość techniczna		
	0 – wieś zurbanizowana, związana z mieszkalnictwem jednorodzinnym; 1 – nieznaczna część wsi użytkowana rolniczo, osada w większości zurbanizowana; 2 – osada w większości użytkowana rolniczo, nieliczne enklawy zabudowy mieszkaniowej; 3 – wieś pełniąca pierwotne funkcje, gospodarstwa zajmują się rolnictwem	3	Wartość techniczna wydaje się bardziej cenna w przypadku układu ruralistycznego niż obiektu architektonicznego. Układu stanowiącego składową terenów i obiektów o różnych własnościach, ulegającego stałym przeobrażeniom i będącego żywą tkanką nie sposób przywrócić do stanu poprzedniego w sytuacji powstania np. współczesnych, odstających od historycznych budynków o charakterze mieszkalnym, które pobudowano na terenach o parcelacji obcej dla danej osady. Szczególnie ten problem może dotyczyć obszarów wiejskich podlegających intensywnej urbanizacji. Podobnie sytuacja może wyglądać w przypadku przebiegu autostrad, dróg szybkiego ruchu albo przemysłu wydobywczego na terenie wsi. Oczywiście do odtworzenia zabytkowych układów przestrzennych dochodziło już w przeszłości (np. w Warszawie), niemniej wymagało to znacznych nakładów finansowych. Stąd postulat o uwzględnianie wartości technicznej przynajmniej jako kryterium dodatkowego, traktowanego opcjonalnie
Ocena stanu zachowania układu osadniczego			

Tabela 2 – cd.
Table 2 – cont.

Oceniana cecha	Skala ocen	Waga oceny	Uzasadnienie wyboru danej cechy
Wartość użytkowa			
Stopień zachowania pierwotnej funkcji układu	0 – wieś zurbanizowana, związana z mieszkalnictwem jednorodzinnym; 1 – nieznaczna część wsi użytkowana rolniczo, osada w większości zurbanizowana; 2 – osada w większości użytkowana rolniczo, nieliczne enklawy zabudowy mieszkaniowej; 3 – wieś pełniąca pierwotne funkcje, gospodarstwa zajmują się rolnictwem	3	Wartość użytkowa związana jest z pierwotnym użytkowaniem. Zabytek zyskuje większą wartość, jeżeli jest on użytkowany tradycyjnie – w przypadku układu ruralistycznego będzie to miało związek z rolnictwem, a także pełnieniem pierwotnych funkcji przez pozostałe elementy układu, czyli np. funkcji sakralnej przez kościoł. Kryterium to należy traktować jako dodatkowe
Wartość społeczna			
Ocena stopnia identyfikacji społeczności z obszarem	0 – układ, z którym społeczność się nie identyfikuje; 1 – identyfikacja społeczności w wymiarze lokalnym; 2 – identyfikacja społeczności w wymiarze regionalnym; 3 – identyfikacja społeczności w wymiarze krajowym	3	Wartość społeczna powiązana jest z utożsamieniem się z zabytkiem przez społeczeństwo. Wiąże się z tym, czy dana grupa społeczna identyfikuje się z obiektem. Prawdopodobnie taki element waloryzacji może wzbudzać wątpliwości ze względu na liczne przykłady dziedzictwa na obszarze Polski, których pierwotni użytkownicy często nie użytkują, np. ze względu na zmiany w strukturze etnicznej lub religijnej mieszkańców danego regionu. Niemniej jednak zasadne wydaje się uznanie, że jeżeli przedmiot analizy odgrywa istotną rolę w życiu mieszkańców i związany jest z ich tożsamością, to należy stwierdzić, że obiekt zasługuje na ochronę. Istotne również byłoby przeprowadzenie badań w formie wywiadu lub ankiet w celu dokonania takiej oceny

* Obiekty szczególne rozumiane tu są jako np. obiekty warowne, reprezentacyjne, religijne czy użyteczności publicznej (np. dwory, pałace, elementy dziedzictwa wsi, folwarki).

Źródło: Kowalczyk 2018.

Source: Kowalczyk 2018.

Tabela 3. Waloryzacja układu osadniczego Chochołowa
Table 3. Valorisation of the settlement system of Chochołów

Oceniana cecha	Ocena	Waga oceny	Uzasadnienie
Wartość historyczna			
Układ przestrzenny	3	10	Układ jest dobrze zachowany. Tkanka w postaci zabudowy, układu dróg, parcelacji odnosi się do historycznej struktury wsi. Funkcja rolnicza również jest częściowo zachowana
Układ pól	3	5	Leśno-łanowy układ pól w większości przetrwał do czasów obecnych
Rozplanowanie zabudowy	4	3	Przez wzgląd na to, że znaczna część zabudowy historycznej przetrwała, a nowe inwestycje do niej nawiązują, należy uznać rozplanowanie zabudowy za wysoki walor osady
Zieleń	1	3	Osada ma nieliczne szpalery zieleni, w tym pomniki przyrody. Część gruntów użytkowana jest rolniczo
Rozplanowanie zagród	3	5	Chochołów stanowi wybitny przykład osady, w której zachowało się rozplanowanie zagród. Nowe inwestycje nawiązują do tego układu
Historyczne obiekty i zespoły architektoniczne			
Obiekty warowne, reprezentacyjne, religijne, użyteczności publicznej (m.in. dwory, pałace, elementy dziedzictwa wsi, folwarki)	2	3	W osadzie funkcjonuje kościół, istnieje także charakterystyczny budynek strażnicy pożarnej
Mała architektura	2	2	W przestrzeni funkcjonują liczne kaplice naścienne, drewniane płoty i studnie, a także kaplice przydrożne
Infrastruktura techniczna oraz pozostałe elementy dziedzictwa wsi	1	3	Zachowany jest jeden niszczący młyn

Tabela 3 – cd.
Table 3 – cont.

Oceniana cecha		Ocena	Waga oceny	Uzasadnienie
Elementy regionalnego stylu architektonicznego	Występowanie i stopień zachowania regionalnych form zabudowy, materiałowość, formy zabudowy	4	3	Wybitny w skali kraju przykład osady, w której funkcjonuje niemal wyłącznie architektura regionalna o spójnych materiałach, formach zabudowy, kształtach dachów i budynków
	Występowanie i stopień zachowania detali architektonicznych charakterystycznych dla regionu	3	3	Detale architektoniczne wyróżniają niemal każdy obiekt architektoniczny, oddając regionalny charakter architektury osady. Wyróżniają one również małą architekturę, taką jak kapliczki, studnie i płoty
Elementy przyrodnicze	Zieleń komponowana	0	3	Brak elementów zieleni komponowanej
Elementy krajobrazu	Kompozycja przestrzenna	3	3	W Chochołowie należy wyróżnić dobrze zarysowane wnętrza uliczne stanowiące część osady, a także nieliczne otwarcia krajobrazowe. Istotną część układu stanowi również dominanta, w stosunku do której można wyróżnić jedno z otwarć krajobrazowych. Ponadto w obrębie elementów kompozycji przestrzennej należy wskazać kształt, formę oraz materiałowość budynków oraz płaszczyzny prowadzące, tworzone przez ich elewacje
	Ekspozycja układu osadniczego	2	3	Układ osadniczy jest dobrze widoczny z sąsiadujących wzniesień. Sylweta osady jest słabo zarysowana w przypadku widoku z dróg. Powinno się dokonać szczegółowej analizy terenowej w tym zakresie w celu dokonania możliwie obiektywnej oceny tego zagadnienia

Oceniana cecha	Ocena	Waga oceny	Uzasadnienie
Wartość naukowa			
Reprezentatywność danego układu dla epoki lub stylu, w których powstał	3	4	Osada ze względu na swój regionalny charakter oraz typowość założenia wiejskiego dla Podhala, włączając w to układy zagrod i pól, a także sam układ ruralistyczny, ma znaczną wartość naukową
Wartość w skali miejsca			
Wartość układu osadniczego	1	10	Układ ruralistyczny reprezentowany przez Chochołów jest powtarzalnym układem występującym w regionach górzyskich
Wartość techniczna			
Ocena stanu zachowania układu osadniczego	3	3	Układ osady ma dobrze zachowane układy pól, zabudowę, jest czytelny, a jego założenie zdaje się być kontynuowane
Wartość użytkowa			
Stopień zachowania pierwotnej funkcji układu osadniczego	1	3	Funkcja osady traci swój charakter rolniczy na rzecz funkcji mieszkaniowych i turystycznych
Wartość społeczna			
Ocena stopnia identyfikacji społeczności z obszarem	2	3	Ocena ta powinna być przeprowadzona na podstawie ankietyzacji bądź wywiadów w terenie. Niemniej jednak należałoby przypuszczać, że stosunek mieszkańców do ich osady – czyli pielęgnowanie tradycji, dbanie o zabudowę i odświętne czyszczenie elewacji – świadczy o tym, że mieszkańcy wsi identyfikują się z nią i stanowi ona cenny element dla społeczności
Punkcja	167 (72%)	232	Większość ocenianych elementów układu osadniczego posiada wysokie walory, co potwierdza jego znaczną wartość oraz konieczność ochrony, zarówno poprzez wpis do rejestru zabytków, jak i wskazania ujęte w dokumentach planistycznych

Źródło: Kowalczyk 2018.
Source: Kowalczyk 2018.

Tabela 4. Waloryzacja układu osadniczego Nowosolnej
Table 4. Valorisation of the settlement system of Nowosolna

	Oceniana cecha		Wartość historyczna	
	Ocena	Waga oceny	Ocena	Waga oceny
Układ przestrzenny i jego elementy			Uzasadnienie	
	Układ przestrzenny	2	10	Postępująca degradacja układu, liczne scalenie i parcelacje skutkują zatracaniem pierwotnej czytelności układu przestrzennego, który jeszcze można uznać za dostatecznie czytelny. Funkcja rolnicza występuje szczerżkowo w porównaniu z pierwotnym charakterem osady. Nieliczne historyczne obiekty oraz granice siedlisk zostały zachowane
	Układ pól	2	5	Charakterystyczny, trapezowy podział pól nadal jest czytelny
	Rozplanowanie zabudowy	1	3	Nie sposób dostrzec wyraźnego charakteru ulic, jaki panował pierwotnie (m.in. z powodu nielicznej zachowanej zabudowy)
	Zieleń	2	3	Liczne i dobrze zachowane aleje, znaczny udział gruntów rolnych
Historyczne obiekty i zespoły architektoniczne	Rozplanowanie zagród	0	5	Nie ma zachowanych układów zagród
	Obiekty warowne, reprezentacyjne, religijne, użyteczności publicznej (m.in. dwory, pałace, elementy dziedzictwa wsi, folwarki)	1	3	W Nowosolnej istnieje kościół z lat 80. XX w. oraz zabytkowe historyczne obiekty religijne, w ewidencji zabytków znajduje się również szkoła. Ze względu jednak na przeniesienie historycznego obiektu kościoła i demontaż dzwonnicy, a także na stan zachowania obiektów, ocena powinna zostać zredukowana do 1
	Mała architektura	0	2	Brak charakterystycznej i licznej małej architektury o charakterze historycznym
	Infrastruktura techniczna oraz pozostałe elementy dziedzictwa wsi	1	3	Na pograniczu Nowosolnej zachowane są pozostałości radzieckiej bazy wojskowej

Oceniana cecha	Ocena	Waga oceny	Uzasadnienie
Wartość artystyczna			
Występowanie i stopień zachowania regionalnych form zabudowy, materiałowość, formy zabudowy	1	3	Nieliczne obiekty znajdujące się w ewidencji zabytków można uznać za formy regionalne
Występowanie i stopień zachowania detali architektonicznych charakterystycznych dla regionu	0	3	Stan zachowania zabudowy historycznej nie pozwala na wysoką ocenę w zakresie walorów. Obiekty te w większości nie posiadają charakterystycznych detali architektonicznych
Elementy przyrodnicze	2	3	Nowosolna posiada zachowane liczne aleje i szpalery zieleni
Elementy krajobrazu	2	3	Kompozycja Nowosolnej, jej promienisty układ z osiami prowadzonymi ku centrum stanowi duży potencjał kompozycyjny. Osada posiada również dominanty w formie kościoła oraz szkoły, a także wyraźne wnętrze placu
Elementy kulturowe	0	3	Układ słabo widoczny. Brak charakterystycznej sylwety osady. Powinno się dokonać szczegółowej analizy terenowej w tym zakresie w celu dokonania możliwie obiektywnej oceny tego zagadnienia
Wartość naukowa			
Reprezentatywność danego układu dla epoki lub stylu, w których powstał	2	4	Układ komponowany stanowi odzwierciedlenie polityki Prus na terenie zaboru, jest charakterystyczny dla kolonizacji frydrycjańskiej. Niemniej jednak nie ma wartości naukowej w skali architektonicznej, stąd ocena na poziomie 2

Tabela 4 – cd.

Table 4 – cont.

Oceniana cecha	Ocena	Waga oceny	Uzasadnienie
Wartość w skali miejsca			
Wartość układu osadniczego	3	10	Układ stanowi wybitnie rzadki przykład w skali europejskiej
Wartość techniczna			
Ocena stanu zachowania układu osadniczego	1	3	Układ osady ma czytelne układy pól oraz dróg. Brak tu jednak zachowanych historycznych zagród. Nowosolna ulega postępującej degradacji w wyniku chaotycznej ekspansji zabudowy
Wartość użytkowa			
Stopień zachowania pierwotnej funkcji układu osadniczego	1	3	Osada jest w większości zurbanizowana, nieliczne jej fragmenty użytkowane są rolniczo
Wartość społeczna			
Ocena stopnia identyfikacji społeczności z obszarem	1	3	Ocena ta powinna być przeprowadzona na podstawie ankietyzacji bądź wywiadów w terenie. Niemniej należałoby przypuszczać, że w wyniku całkowitej wymiany tkanki społecznej po II wojnie światowej, a także niemal kompletnej wymiany zabudowy, układ ten nie jest wartościowy dla mieszkańców Nowosolnej
Punktacja	109 (47%)	232	Punktacja obiektu została wywindowana przez wyjątkowość układu ruralistycznego, który stanowi wybitny przykład założenia w skali europejskiej. Pozostałe aspekty związane z układem świadczą o jego przeciętności

Źródło: Kowalczyk 2018.

Source: Kowalczyk 2018.

Tabela 5. Waloryzacja układu osadniczego Cedrów Wielkich
Table 5. Valourisation of the settlement system of Cedry Wielkie

Oceniana cecha	Ocena	Waga oceny	Uzasadnienie
Wartość historyczna			
Układ przestrzenny	2	10	Układ jest stosunkowo dobrze zachowany. Znaczna część zabudowy historycznej nie przetrwała do współczesności, ale też nie została zastąpiona przez zabudowę niepowiązaną z regionem. Układ ulicowo-placowy jest czytelny z lotu ptaka, lecz z ludzkiej perspektywy się zaciera. Układ dróg pochodzi z epoki średniowiecza
Układ pól	2	5	Niwowy układ pól bardzo dobrze zachowany w miejscach nieobjętych parcelacją
Rozplanowanie zabudowy	3	3	W obrębie siedliska wsi w marginalnym stopniu występuje tkanka współczesna. Zabudowa mieszkaniowa zlokalizowana poza historycznym siedliskiem nie nawiązuje do form historycznych
Zieleń	3	3	Osada ma znaczną liczbę śródpolnych szpalerów wiatrochronnych, starodrzewy i ogrody należące niegdyś do folwarków. Ponadto znaczna część wsi użytkowana jest rolniczo zgodnie z historycznym przeznaczeniem
Rozplanowanie zagród	1	5	Nieliczne zachowane zagrody z pierwotnym rozplanowaniem
Obiekty warowne, reprezentacyjne, religijne, użyteczności publicznej (m.in. dwory, pałace, elementy dziedzictwa wsi, folwarki)	2	3	W Cedrach Wielkich istnieje kościół z XIV w., a także pozostałości po folwarkach
Mała architektura	2	2	Zachowane słupki bramne oraz pomniki
Infrastruktura techniczna oraz pozostałe elementy dziedzictwa wsi	3	3	Zachowany został obiekt zabytkowej trafostacji, a także obiekt przetwórstwa mleczarskiego. Za zachowaną infrastrukturę techniczną należy zaś uznać liczne kanały melioracyjne

Tabela 5 – cd.
Table 5 – cont.

Oceniana cecha	Ocena	Waga oceny	Uzasadnienie	
Elementy regionalnego stylu architektonicznego	Wartość artystyczna			
	Występowanie i stopień zachowania regionalnych form zabudowy, materiałowość, formy zabudowy	2	3	W Cedrach Wielkich nie zachowały się charakterystyczne dla Żóław przykłady domów podcieniowych, niemniej można wyróżnić znaczną liczbę obiektów mających elementy fachwerku, a także budynki murowane, które wpisują się w charakter obiektów zabytkowych w tym regionie
Elementy regionalnego stylu architektonicznego	Występowanie i stopień zachowania detali architektonicznych charakterystycznych dla regionu	2	3	Regionalne detale architektoniczne występują na obiektach zabytkowych. Współczesna zabudowa niekiedy nawiązuje kształtem budynków do form historycznych. Niektóre domostwa dokonują prób nawiązania do form z przeszłości poprzez malowanie konstrukcji szkieletowej na elewacjach, co stanowi dyskusyjną formę nawiązania do architektury regionalnej
Elementy przyrodnicze	Zieleń komponowana	2	3	Występują liczne szpalery drzew, zarówno przyulicznych, jak i śródpolnych. Ponadto nie ma żadnych form zieleni komponowanej
Elementy krajobrazu	Kompozycja przestrzenna	3	3	Wśród elementów kompozycji przestrzennej należy wyróżnić poszczególne wnętrza powstałe w środku podłużnego placu w wyniku wydzielenia osobnych przestrzeni poprzez ściany zieleni oraz zabudowania. Ponadto układ ma wyraźną dominantę widoczną z wjazdu do wsi. Układ cechują otwarcia krajobrazowe i architektoniczne
	Ekspozycja układu osadniczego	1	3	Zarys układu osadniczego widać z dróg. Jest słabo wyeksponowany, przesłonięty przez drzewa. Brakuje widoku na dominantę

Oceniana cecha	Ocena	Waga oceny	Uzasadnienie
	Wartość naukowa		
Reprezentatywność danego układu dla epoki lub stylu, w którym powstał	3	4	Osada ze względu na swój regionalny charakter oraz typowość założenia wiejskiego dla Żuław, włączając w to układy zagród, pól, jak i sam układ ruralistyczny, ma znaczną wartość naukową
	Wartość w skali miejsca		
Wartość układu osadniczego	2	10	Układ ruralistyczny reprezentowany przez Cedry Wielkie to układ ulicowo-płacowy, który występuje w wielu obszarach Polski, lecz jego charakterystyczna forma pojawia się głównie na Żuławach. Nie obejmuje ona wielu reprezentantów
	Wartość techniczna		
Ocena stanu zachowania układu osadniczego	2	3	Układ osady ma dobrze zachowane układy pól. Jest czytelny. Zabudowa ulega zatraceniu, pojawiają się formy obce dla architektury lokalnej
	Wartość użytkowa		
Stopień zachowania pierwotnej funkcji układu osadniczego	1	3	W osadzie dominuje charakter rolniczy oprócz stref domów jednorodzinnych i wielorodzinnych
	Wartość społeczna		
Ocena stopnia identyfikacji społeczności z obszarem	1	3	Ocena ta powinna być przeprowadzona na podstawie ankietyzacji bądź wywiadów w terenie. Niemniej należałoby przypuszczać, że ze względu na wymianę tkanki społecznej po 1945 r. nie wszyscy mieszkańcy mogą czuć się związani z układem osadniczym. Wydaje się jednak, że świadomość mieszkańców Żuław związana z ich dziedzictwem się zwiększa, o czym świadczą m.in. odbudowa i zagospodarowywanie żuławskich zabytków
Punktacja	147 (63%)	232	Układ osadniczy ma znaczne walory, porównywalne do Chochołowa. Niemniej punktacja związana z aspektami architektonicznymi spowodowała obniżenie wartości całkowitej układu

Źródło: Kowalczyk 2018.
Source: Kowalczyk 2018.

Bibliografia

- Badziak K., Chylak K., Łapa M. (2014). *Łódź wielowyznaniowa. Dzieje wspólnot religijnych do 1914 r.* Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. DOI:10.18778/7969-448-8.
- Baniowska-Kopacz E. (2014). Folk Architecture of Podhale. *Ethnologia Polona*, 35, 79–99.
- Bochenek A., Było P., Kopeć P. (2016). Wytyczne konserwatorskie do miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Nowosolna. Projekt zrealizowany w ramach zajęć z przedmiotu ochrona dziedzictwa kulturowego prowadzonych na II stopniu kierunku gospodarka przestrzenna przez dr. arch. inż. W. Witkowskiego w semestrze zimowym 2015/2016.
- Bogdanowski J. (1989). *Metoda jednostek i wnętr architektoniczno-krajobrazowych (JARK-WAK) w studiach i projektowaniu.* Kraków: Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej.
- Chmielewski T.J. (2012). *Systemy krajobrazowe. Struktura, funkcjonowanie, planowanie.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Domino J. (2016). *Gminny program opieki nad zabytkami na lata 2016–2019 dla gminy Cedry Wielkie.* https://www.cedry-wielkie.pl/2016/04-11/Zabytki_Cedry_Wielkie.pdf (dostęp: 01.08.2018).
- Dorobek M., Opitz M., Goliński J. (2018). *Drugie życie zabytków na Żuławach.* <https://www.polskieradio.pl/8/2776/Artykul/1643752,Drugie-zycie-zabytkow-na-Zulawach> (dostęp: 01.08.2018).
- Dyba O. (2014). *Wieś Chochołów.* <https://zabytek.pl/pl/obiekty/chocholow-wies> (dostęp: 01.08.2018).
- Eljasz-Radzikowski S. (1904). *Powstanie chochołowskie.* Lwów: Polskie Towarzystwo Nakładowe.
- Filgus T. (2017). Geneza, rozwój i zanik Wiączynia. Próba rekonstrukcji geograficzno-historycznej osadnictwa w aspekcie przemian zagospodarowania przestrzennego i rozplanowania wsi. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 6: T. Filgus (red.). *Geneza i rozwój struktur przestrzennych osadnictwa*, 183–208. DOI:10.18778/2300-0562.06.08.
- Golik D. (2009). Zapomniane groby. *Ochotnica*, 17.
- GUS [Główny Urząd Statystyczny] (2020). *Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w 2019 r. Stan w dniu 31 XII.* Informacje statystyczne. Warszawa: GUS.
- GUS [Główny Urząd Statystyczny] (2018). *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2018 r.* Informacje statystyczne. Warszawa: GUS.
- Haratyk A. (2014). Chata góralska jako środowisko życia rodzinnego na Podhalu (XIX–początek XX wieku). *Wychowanie w Rodzinie*, 9 (1), 243–259. DOI: 10.23734/wwr 20141.243.259.
- Jantzen E. (1929). Die Bewohner der Dörfer Groß- und Klein-Zünder im 17. und 18. Jahrhundert. *Danziger familiengeschichtliche Beiträge*, 7.
- Jostowa W. (1961). Z zagadnień budownictwa podhalańskiego. Na marginesie organizacji skansenu. *Etnografia Polska*, 5, 135–161.
- Kamiński Z.J. (2008). *Współczesne planowanie wsi w Polsce. Zagadnienia ruralisty.* Gliwice: Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.

- Kiryk F. (red.) (1997). *Czarny Dunajec i okolice. Zarys dziejów do roku 1945*. Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”.
- Kokotkiewicz P., Spodenkiewicz J., Spodenkiewicz P. (1984/1985). *Studium historyczno-ruralistyczne wsi Nowosolna*. Łódź–Warszawa.
- Koperska-Kośmicka M. (2012). Współczesny obraz żuławskiego podcienia. *Studia KPZK*, 146, 225–236.
- Koter M. (2012). Relikty osadnictwa wiejskiego i podmiejskiego w planie współczesnej Łodzi. W: *Atlas Miasta Łodzi. Suplement 2*, 61. Łódź: Urząd Miasta Łodzi – Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Kowalczyk O. (2018). Metody waloryzacji dziedzictwa kulturowego w historycznych układach ruralistycznych. Diagnoza stanu istniejącego i możliwości poprawy. Niepublikowana praca magisterska napisana pod kier. dr. inż. arch. W. Witkowskiego w Kolegium Gospodarki Przestrzennej Politechniki Łódzkiej, mps. Łódź.
- Kowicki M. (2013). Równowaga w planowaniu przestrzennym na obszarach wiejskich. Wybrane zagadnienia. W: A. Halicka (red.). *Budownictwo na obszarach wiejskich. Nauka, praktyka, perspektywy*. Lublin: Politechnika Lubelska.
- Kwiatkowska J. (2009). *Domy żuławskie – w poszukiwaniu zagubionej tradycji budownictwa*. Nowy Dwór Gdański: Lokalna Grupa Działania Żuławy i Mierzeja.
- Lipińska B. (2011). *Żuławy Wiślane. Ochrona i kształtowanie zabytkowego krajobrazu*. Gdańsk–Nowy Dwór Gdański: Stowarzyszenie Żuławy.
- Matlakowski W. (1892). *Budownictwo ludowe na Podhalu*. Kraków: Akademia Umiejętności.
- Myga-Piątek U. (2012). *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Niedźwiecka-Filipiak I. (2013). *Zasób kulturowy wsi – zagrożone dziedzictwo*. Forum Debaty Publicznej „Sieć Najciekawszych Wsi – sposób na zachowanie dziedzictwa kulturowego wsi w Polsce”. <https://docplayer.pl/696720-Zasob-kulturowy-wsi-zagrozone-dziedzictwo.html> (dostęp: 15.07.2018).
- Niedźwiecka-Filipiak I. (2009). *Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski południowo-zachodniej*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu.
- Paturalska-Nowak E., Jaszczyńska A. (2016). *Wojewódzki program opieki nad zabytkami w województwie łódzkim na lata 2016–2019*. Łódź: Biuro Planowania Przestrzennego Województwa Łódzkiego w Łodzi.
- Pawłowski K., Witwicki M. (1968). Problemy oceny wartości zabytkowych historycznych zespołów miejskich. *Ochrona Zabytków*, 21/4 (83), 3–12.
- Rada Miejska Oksfordu (2009). *The Oxford Character Assessment Toolkit: Guidance Notes*. Oxford: Oxford City Council.
- Raszeja E. (2016). Zastosowanie modelu biografia – struktura – wizerunek do badania tożsamości krajobrazu wsi. W: M. Kłopotowski, D. Gawryluk (red.). *O wartościach współczesnego krajobrazu* (s. 47–60). Białystok: Agencja Wydawnicza EkoPress.
- Raszeja E. (2013). *Ochrona krajobrazu w procesie przekształceń obszarów wiejskich*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.
- Sałyga-Rzońca A., Burian M. (2008). *Waloryzacja zabytkowego zasobu wsi województwa opolskiego. Cele, metody, praktyka*. Opole: Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Opolu.

- Skowrońska M. (2014). *Architektura drewniana gminy Czarny Dunajec*. Czarny Dunajec: Wydawnictwo Artcards.
- Skowrońska M. (2011). *Chochółów. Perła Podhala*. Czarny Dunajec: Wydawnictwo Artcards.
- Solecka I. (2016). Polskie doświadczenia w identyfikacji i waloryzacji krajobrazu. *Inżynieria Ekologiczna*, 50, 223–231. DOI: 10.12912/23920629/65504.
- Sulimierski F., Chlebowski B., Walewski W. (red.) (1880). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1. Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego.
- Szczepankiewicz-Battek J. (2017). Osadnictwo braci czeskich i morawskich w regionie łódzkim. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 6, 153–181. DOI:10.18778/2300-0562.06.07.
- Szulc H. (1995). *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*. Wrocław: Continuo.
- Szygendowska A. (2012). *Drewniany kościół pw. św. Andrzeja Boboli z Nowosolnej*. Łódź: Księży Młyn.
- Uchwała (2021). Uchwała nr XLIX/1508/21 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 20 października 2021 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla części obszaru miasta Łodzi położonej w rejonie ulic: Brzezińskiej, Pomorskiej, Jugosłowiańskiej, Wiączyńskiej, J. Kasprowicza, Grabińskiej i Byszewskiej – obszaru centrum osiedla Nowosolna.
- Uchwała (2020). Uchwała nr XVII/174/2020 Rady Gminy Czarny Dunajec z dnia 10 lutego 2020 roku w sprawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla obszaru Gminy Czarny Dunajec.
- Uchwała (2002). Uchwała Nr XXXIII /308/2002 Rady Gminy w Cedrach Wielkich z dnia 30 sierpnia 2002 w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego w gminie Cedry Wielkie obszar wsi Cedry Wielkie.
- Ustawa (2003). Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2022, poz. 840).
- Ustawa (1962). Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i muzeach (Dz.U. 1962 nr 10, poz. 48).
- Wilczewski T. (2015). *Nazwy miejscowości na Kaszubach*. Gdańsk: Galan. http://pbc.gda.pl/Content/50166/Wilczewski_5.pdf (dostęp: 20.09.2018).
- Witwicki M. (2007). Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków. *Ochrona Zabytków*, 1, 77–98.
- Woźniak K. (2015). Pruskie wsie liniowe w okolicach Łodzi i ich mieszkańcy w początkach XIX w. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Geographica Socio-Economica*, 21. DOI:10.18778/1508-1117.21.06.
- Woźniak M. (2009). *Poradnik dobrych praktyk ochrony żuławskich zabytków*. Cedry Wielkie: Gmina Cedry Wielkie.
- Wrześniewska I., Wrześniewski M. (2012). *Gminny program opieki nad zabytkami na lata 2012–2015 dla gminy Czarny Dunajec*. http://edziennik.malopolska.uw.gov.pl/WDU_K/2012/2760/Zalacznik1.pdf (dostęp: 01.08.2018).
- WUOZ [Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków] w Krakowie (2018). Wykaz obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomości województwa małopolskiego (rejestr A). Kraków.

Methods of Valorisation of Cultural Heritage in Rural Settlement Systems: Proposal to Assess the Value of Spatial Layouts Based on Previous Studies

Abstract: The protection of historic rural settlement systems is often only declarative. Throughout the part of the 20th century and in the 21st century, the landscape of the Polish countryside was influenced by transformations that had a significant impact on its architecture and on the preservation of the values of rural systems. There is also a problem with the number of rural layouts under legal protection. There are about 80 examples of rural settlement entered in the registers of monuments (0.001% of all items entered in the registers). 15 times more urban layouts are protected (1066), which quantitatively exceed the number of localities with legal urban rights (944), so 1 city has 1.15 of the protected urban layout, while 1 village (and there are 52,471 in Poland) has 0.0015 of the protected rural layout. Due to the present situation, the aim of the study was adopted, which is to prepare a method that will allow the evaluation of the historical values of rural systems. It would enable conservators and planners to clearly define which of the rural systems, as well as their individual elements, require preservation, special protection or reconstruction. As part of the research, a research method was adopted, consisting in the analysis of the methodology of valorisation of monuments, landscape, elements of cultural heritage, urban and rural layouts in order to develop a compilation method of valorisation, which was checked on three different settlement layouts: Chochołów, Nowosolna and Cedry Wielkie, which were inventoried in detail. The summary includes reflections on the need to strengthen the protection of rural settlement systems and recommendation for making the developed method of valorisation of rural systems more detailed.

Keywords: ruralism, valorisation, settlement, heritage, Cedry Wielkie, Chochołów, Nowosolna.